

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերջագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported [CC BY-NC 3.0] license.

Դու կարող ես.

ստանձնել և տարածել նյութը ցանկացած մեալափով կամ կրիչով
մեալափին կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

(ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ)

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԳՐԵՑ՝

ԹՈՐՈՍ Մ. ԱՋԱՅՆԱՆ

1922

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպագր. Բ. Մ. Ութեան

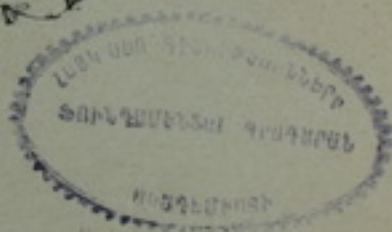
Տրամաբանական և փիլիսոփայական
գրքարանի թիվ 1000000-ը
Հունիսի 26-3-1972 թ. *Գրքարան*

ՄԻԱԿԱՐ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

(ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ)

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Kevoork Pambukeciyan

Arapzade Sok. № 13

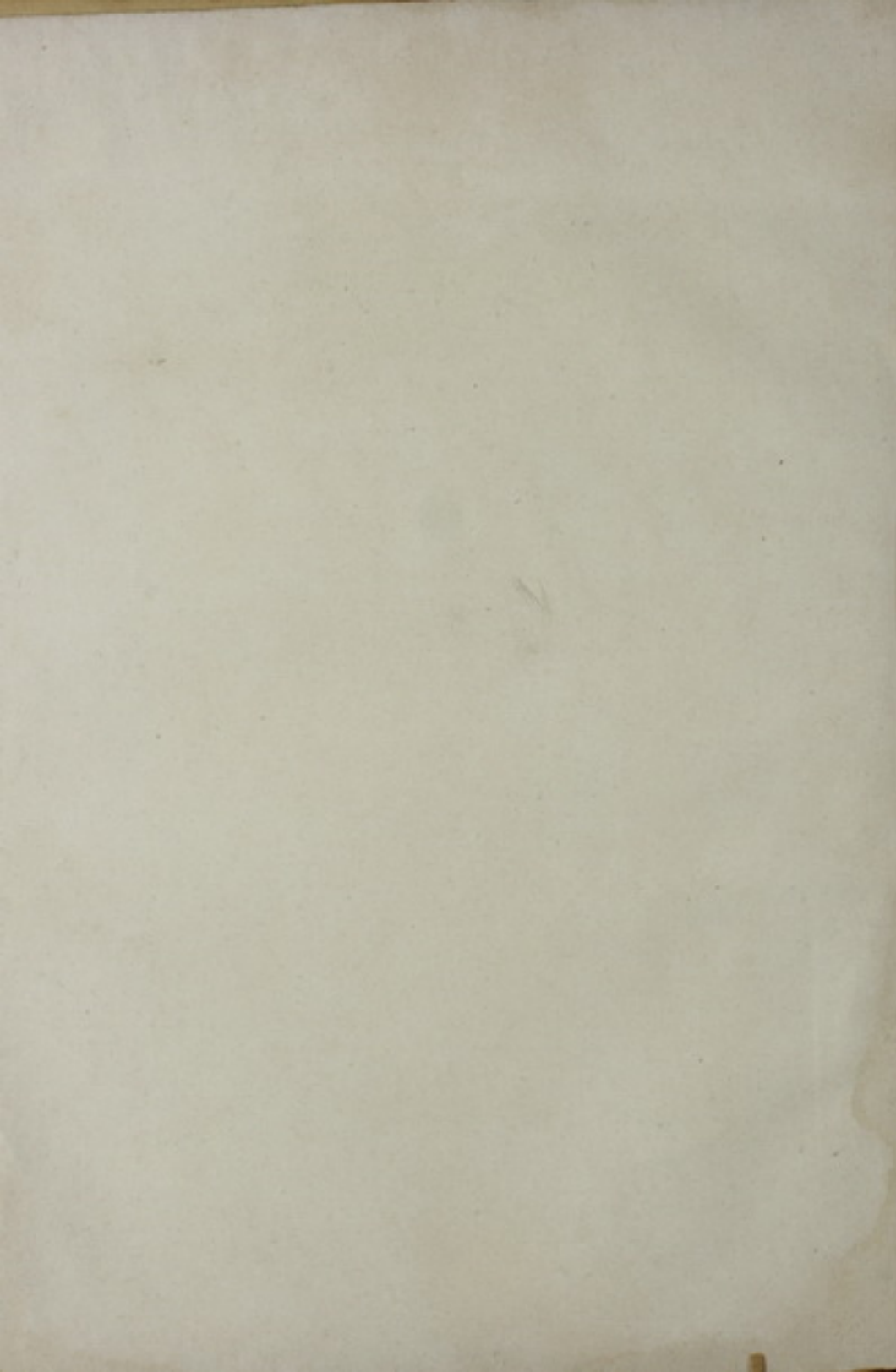
⇒ Kuzguncuk-İstanbul ⇒

Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Տիկ. Իսկունի եւ Տեառ
Քաղես, Զարմայր Մեծասուրեաններու, Տ. Գեորգ Մ. Վրդ.
Արսլանեանի, Տիկ. Տֆր. Օճեկիա Տ. Գասապեանի, Տեառ Հրանդ
Ասասուրի եւ Վահրամ Քարուլի՝ *Մեծարեցի* մասին իրենց
սուած սեղեկութիւններուն համար :

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ

Edward J. H. [unclear]

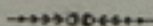
ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ

(1886 - 1908)

Գրեց՝

ԹՈՐՈՍ Մ. ԱԶԱՅԵԱՆ

Կ Ե Ա Ն Ք Ը

Մեծատուրեաններու նախահայրը Մասուր (Մեծատուր)
Ղարաբաղի Մելիքներէն սերած ըլլալ կը կարծուի: Ան կը
գաղթէ ԺԸ. դարուն Պարսկաստանէն Բինկեան, ուրկէ ա-
ռելտորական գործով կը ճամբորդէ մինչեւ Հնդկաստան եւ
հոն կը մեռնի 5 միլիոնի համնող հարստութեան մը տիրա-
նալէ յետոյ:

Բազմահիւղ այս ընտանիքը ունեցած է յիշատակու-
թեան արժանի ուրիշ դէմքեր. ատոնցմէ ժամանակակից են՝
Ասուածասուր Մեծասուրեան գիւղապետ (միւտիր) Բինկեանի
ԾԵի դէպքէն առաջ. ֆրանսագէտ եւ տեսուչ՝ տեղւոյն ազգ-
վարժարանին:

Ղազարոս Մեծասուրեան, որ Հնչակեան ժիրայրի գործա-
կիցը եղած է, նոյնպէս լեզուագէտ, երկար ատեն կը վարէ
Բինկեանի ազգ. վարժարանին տեսչութիւնը:

Գարեգին Մեծասուրեան, աւարտելով իր ծննդավայրի նա-
խակրթարանը, կու գայ Պոլիս եւ Հայկ. Կրթարանի շրջանն
եւս լրացնելէ վերջ կը մեկնի Յրանսա, ուր իբր երկրագործ
(Ingenieur Agronome) կը վկայուի Կրիյեօնէն: Յետոյ «Հայերու
մէջ գիտութեանց տարերքը ժողովրդականացնելու եւ անոնց
հողագործութիւն սովորեցնելու նպատակով, Էնսիպլիս Բասթօնի

Տնօրէն է. Տիւֆրի հովանաւորութեամբ Բարիզի մէջ 1901ին կը հրատարակէ Գուրան հողագործական, գիտական եւ արուեստական պատկերազարդ ամսեայ հանդէսը, զոր կը վարէ 5 տարի: Այդ շրջանին գրած է գիտական, տնտեսական գանազան յօդուածներ Գ. Զօհրապի «Մասիս»ին մէջ, աշխատակցած է նաեւ Ա. Արիիարի «Արեւելք»ին Գ. Մեծարենց ստորագրութիւնով:

1895—96ի դէպքերէն ետք Մեծատուրեանները ամէնէն աւելի կեդրոնացած կը գտնենք Պոլիս, ուր նաեւ Միսաք Մեծարենցի ծնողքն ու ազգականները:

..

Միսաքի հայրը Կասապէս Մեծատուրեան, գործունեայ եւ խելացի մէկն էր, կ'զբաղի նախ առեւտուրով, յետոյ սեղանաւորութեամբ: Բնաւորութիւնը՝ լուրջ, խստաբարոյ եւ ուղղամիտ: Հետամուտ կ'ըլլայ միշտ իր զաւակները գործնական կեանքի վարժեցնելու: Մասնաւոր տկարութիւն մը կ'ունենայ իր կրտսերին հանդէպ, ընդ առաջ երթալով անոր գրական ծգտումներուն: Կը կրկնապատկէ իր ճիգերը մանաւանդ անակնկալ դժբախտութեան առջեւ եւ հակառակ առաջացած տարիքին ու նիւթական աննպաստ պայմաններուն՝ մինչեւ վերջ կ'ապրի գերագոյն հոգը հիւանդ զաւկին, համածայն՝ բժիշկին խորհուրդներուն:

Մայրը՝ Տիկին Իսկուհի, ազնիւ ու կորովի նկարագրի տէր, սրամիտ ու ճեզնող էր իր բոլոր խօսակցութիւններուն մէջ: Իմացական կարողութեամբ կը գերազանցէր իր ամուսինը: Կողմնակից կ'ըլլայ աւելի, բարձրագոյն ուսում տալու իր զաւակներուն: Կը սիրէր կարդալ կրօնական ու բարոյական գրքեր: Բինկեանցիք զինքը կը ճանչնային ու կը յարգէին որպէս խելահաս ու բարեպաշտ կին: Տիկ. Իսկուհի իր աննկուն կամքին եւ անսպառ համբերութեանը կը պարտի մէկէ աւելի ճակատագրական աղէտներու կարենալ տողալը: Կը յիշեցնէ իր կրտսերը՝ Միսաք, որ շխուլ

հեծեծանքներ» սրտին խորը կը տառապէր, առանց որ մը ըմբոստանալու ճակատագրին դէմ, եւ քաջութիւնը ունէր միշտ ուրիշներէն պահելու իր ցաւն ու կակիծը:

Այս համեստ ընտանիքը ընդամէնը ունեցած է երեք մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակ: Մեծը Գեորգ, աշակերտած է Յ. Գուրգէնի. յետոյ վկայուած՝ Պոլսոյ Օսմ. Իրաւագիտական համալսարանէն: 1891-909 Սվազի մէջ կ'զբաղի փաստաբանութիւնով. իր մասնակցութիւնը նաեւ կը բերէ տեղական ազգ. գործերու մէջ: 1909ին կը կոչուի Կարնոյ Նախ. Ատեանի ընդհ. դատախազութեան պաշտօնին, զոր կը վարէ 3 տարի: Յետոյ Պոլիս գալով ատեն մը կը պարապի իր մասնագիտութիւնով: Այդ ատեն է որ ազգ. երեսփոխան կ'ընտրուի Տիվրիկէն: Գէորգ Մեծատուրեան Պալքանեան պատերազմէն յետոյ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ իբր քննիչ կը դրկուի Մալկարա, ուր Պուլկարներուն մէկնումէն վերջ սպանութիւններ գործուած էին թուրքերու կողմէ: Իսկ ընդհ. Պատերազմի սկիզբները դատական ընդհ. քննիչի պաշտօնով կը մեկնի Կարին, ուր կը նահատակուի տարագրութեան օրերուն:

Երկրորդ զաւակը՝ Սարգիս առուտուրով կ'զբաղէր: Իսկ աղջիկը Թագունի, հարս կ'երթայ Բինկեան. Արսլանեաններու երիցուհին՝ Տ. Վարդան բճնյ. Արսլանեանի, որ արսորի միջոցին խժողուժ պայմաններու մէջ կը նահատակուի. իր կինը՝ անհետ՝ տարագրութեան մէջ:

Միսաբի հօրեղբօր (Պօղոս) տղան, Գրիգոր Մեծատուրեան ընդհ. պատերազմէն առաջ Մարաշի մէջ եւրոպական առեւտրական տան մը ներկայացուցիչն էր. եւ այնտեղ եղբօրը Վարդանի հետ կարեւոր դիրքի տէր: Նաեւ իր մեծ հայրը (մօրը կողմէ) Գասարս Աւագեան, հօրեղբայրը՝ Յովհ. Աւագեանի, ունեցած է բեղուն անցեալ մը: Բինկեանի մէջ տէր էր ճոխ թանգարանի մը եւ զեղեցիկ նկարներու հարուստ հաւաքածոյի մը. որոնցմով կը ջանար իր զաւակնե-

րուն ու թոռներուն գեղազիտական հաշակ ու ներշնչում
տալ: Հին դարու նոր մարդը: 1850-60ական թուականնե-
րուն հրատարակած է յանգաւոր գիրք մը՝ Սաս Մորուքեանց
անունով եւ թողած՝ անտիպ երկեր:

..

Միսաք Մեծատուրեան կը ծնի Բինկեան 1886ի Յունուարին:
Իրենց բնակարանը գեղին կեդրոնը կը գտնուէր եւ ունէր ա-
նառիկ ամրոցի մը երեւոյթը: Միսաք կը մկրտուի իր ծննդա-
վայրի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին Յակոբ քհնյ. Թաթար-
եանի ձեռքով եւ կնքահայրութեամբ Վարդան Մեծատուր-
եանի: Օրօրոցի շրջանը կ'անցնէ ան բազմանդամ յարկի մը
մէջ՝ ուր գորով ու գրգանք կը գեղուն: Իր մանկութիւնը
ընտրոշող բացառիկ բնաւորութեամբ մը Միսաք կը զանա-
զանուի տարեկիցներէն: Խաղ ու խնդումէ հետու, աղմուկէ
ու բազմութիւններէ զգուշացող, մտածկոտ, սակաւախօս,
ամկոտ ու մենասէր: Այս ոչ-բաղձալի երեւոյթը կ'ստիպէ
ծնողքը կանուխէն, հազիւ վեց տարեկան, դնել զայն գե-
ղին Մեսրոպեան նախակրթարանը. հոն կը հանչուի Շա-
ւասպ անունով: Անփոփոխ կը պահէ սակայն Միսաք իր ե-
րազկոտ, լուռ ու հեզիկ բնաւորութիւնը: Դասերու ժամա-
նակ անոր վրայ կը տեսնուի կաշկանդուած վիճակ մը, կը
նեղուի գաղափարները յայտնելու յստակ: Ատոր փոխարէն
կը շատցնէ ունկնդրելու, հասկնալ փափաքելու հետաքրքր-
ութիւնը: Ախորժ չզգար դպրոցի կեանքէն. կ'ստեղծէ յա-
ճախ պատրուակներ բացակայելու, որուն կը յաջորդէ աշ-
խատելու որոշ անտրամադրութիւն մը:

Դպրոցին տնօրէն Յարութիւն Տիրատուրեան եւ ուսու-
ցիչ Զարեհ Դասեան (Տ. Պետրոս Ա. քհնյ.) վերջապէս կը
հարկադրուին ծնողքին յայտարարել Միսաքի ծոյլ, անընդու-
նակ ու հետզհետէ ապուշ աշակերտ մը դառնալը: Միսաք
կարծես դասերը պատրաստելէ աւելի հաճոյք կը զգայ ու
կը նախընտրէ կատարել տրուած գրաւոր ծանր պատիժնե-

ըր իր ծուլութեան համար : Այդ անհատնում ընդօրինակութիւնները պահանջուած ժամանակին հասցնելու գերագոյն ճիգը, տառապանքէ աւելի քան մը կ'ըլլայ իրեն համար : Ատով ակամայ իր երկու տարուայ դպրոցական շրջանին հետու կը մնայ ընկերական ազատ խաղերէ ու խմբական զուարճութիւններէ :

Տունի եւ դուրսի կեանքը ոչ նուազ մտահոգի է : Մանկական շարճճիութիւններ անհաշտ կը մնան իր զգացումներուն հետ : Դիւրազգած է ու դժուարահաճ : Երբեմն խոստումներէ ետք կը համակերպի ճաշել կամ խմել իսկ փոքր ստիպում մը պատճառ կ'ըլլայ զինքը վշտացնելու եւ նոյն իսկ լացնելու : Սակայն իր տարիքին հետ կ'աւելնան հետըզհետէ նախասիրութիւններն ալ : Կը փորձէ քիչ քիչ մերթ առանձին , մերթ մօրը հետ կամ ընկերովի հեռանալ մերձակայ պարտէզներու եւ պուրակներու զոգը, մինչեւ իսկ անմլնաս սարակներու գազաթը , ջրերու եզերքը , զրօսնե-

ՄԵՆՍԻՆՆԵ

երբ փոքր էր

լու համար : Խաղընկերները զինք դժուարաւ կը բաժնեն տունէն : Անոնց հետ Միտար ժուռ կու գայ ուռիներու շուրին տակ , աղբիւրներու մօտիկ , երբեմն թիեզանիքնին հան-

գրիճած», ցեխերուն մէջ կազմելու «թաթաւուն» լճակներ, ջուրին վազքը արգիլելու համար: Անոր օրուայ պտոյտի շքրջանակը հեռու լըլար իրենց տան սահմաններէն, երբեմն մինչեւ Փարենց Աղբիւր, Քորոյին երդիխով միասին:

Միսար ութը տարեկանին, գարնան թէ ամրան, առտու իրիկուն, կը կենայ ճամբաներուն եզերքը այլեւս համարձակ դիտելու երթն ու դարձը մշակին, նախիրին, «այծհօրանի անդէրդին», որ իր սրինգով «մէգին մէջէն երգ մը կը ծագեցնէ»: Այդ անշունչ գործիքը լսելու եւ զայն ունենալու բաղձանքը կ'իրականանայ քանի մը տարի յետոյ Սվազի մէջ, ուր ինքն ալ վարժ սրնգահար մը շրթներուն վրայ կը կենդանացնէ հօտաղին սրտահունչ երգերը: Այդ եղանակներուն մէջ ամէնէն աւելի կը սիրէ նուագել այն՝ որով հովիւը ոչխարին հօտը գետափ կ'իջեցնէ եւ անկէ կը դարձնէ ետ ծարաւ, յուզիչ թրթռացումի մը ազդեցութեան տակ:

Յիզիրապէս առողջ կ'ըլլայ Միսար տղայութեան ատեն: Կայտառ ու քաջ պատանի մը, գանգրահներ, զուարթ ու տպաւորիչ արտաքինով: Տեւական կարմրութիւն մը այտերուն վրայ, զոր կը պահէ մինչեւ վերջ:

Իր ծննդավայրի յիշատակներու վերապրումին մէջ լըսենք զինքը. —

... «Հեծած աշխէտ զամբիկիս վրայ կ'անցնիմ այգեստաններու մէջէն, ուր խաղողին զգլխի բոյրը, գինիին նախերգանք, ու ցորեկուան արեւին եղկ շոգոլին կը բարձրանան:

Կ'անցնիմ, կ'անցնիմ անվերջ այգեստաններուն մէջէն, ուր անտես գետի մը մշկենի ալիքը կը ծփծփայ: Գիւղ կը դառնամ ատեն ատեն կը շոյեմ նայիկիս բաշը՝ որ լուսնի ծիածանումին մէջ կը փայլիլի. ան սուրալով կ'անցնի դեղնորակ ճամբաներէն փոշիէ ուրուանկարներ յօրինելով. ատեն ատեն սանձը կը քաշեմ, ու կը կենայ: Շրջանկարը կը դիտեմ անկշտում. զիւղակները մանուկներու պէս նստեր են

բլրակներու ծունկին, հովիտներու գոգը, կամ գետնին քրզանցքին մօտ : Գն՝ տը, իմ սիրականս, իմ տարփուհիս՝ որ լուսինէն արծաթ թռաններ կը բաղէ իր ծփանուտ քղանցքին համար :

Բայց պահը անցաւ . ու ես ծիս խթանելով կը յառաջանամ :

Կը բալեմ, կը բալեմ, կը բալեմ եւ անա մօտեցայ ու կը բարձրանամ . զիւղիս փողոցներն են, սալարկուած միափայլ փողոցները . . . » (*)

Տարիներ ետք այդ վերյիշումը տեսիլի մը պէս կու գայ իրեն . բայց երազի տեղ խանդաղատանք մը զինք կ'ոգեւորէ ու կը յարէ . «Վախ, տեսիլս փախեւ ե, բայց իրականութիւնը հո՛ն ե, իմ մշկննի, ծաղիկ ու ծափ գիւղս :»

∴

1894ին Միսաք իր ծնողքին հետ, նիւթական լաւ պայմաններու մէջ կը հեռանայ ծննդավայրէն Սվազ, ուր մեծ եղբայրը Գէորգ արդէն հաստատուած էր : Անոնք կը բնակին Հայոց թաղը, ուրտեղի Արամեան վարժարանը կը յաճախէ Միսաք : Այդտեղ մասամբ կը ջնջուի այն թեր ու կանխակալ համոզումը թէ ան «անընդունակ» է . ընդհակառակն որոշ չափով ի յայտ կուգայ անոր վրայ լաւագոյն ընդունակութեան մը նշանները :

1896ի կոտորածէն անմիջապէս յետոյ Մեծատուրեաններէն շատեր կը հաստատուին Սվազ : Այն ատեն Միսաք 10-11 տարու էր տակաւին, երբ որոշուեցաւ զինքն ալ հօրնղբօրորդւոյն Գրիգորի, Լ. Ղօնլէկիւլեանի եւ Թաղէոս Մեծատուրեանի հետ զրկել Մարզուանի Անաթօլիա գօլէճը : Եւ որովհետեւ փոքր էր, 12 տարեկան ցոյց կը տրուի, ընդունելութեան պայմանները լրացնելու համար : Գօլէճին մէջ իբր անչափահաս անիկա առանձին յարկաբաժնի մը մէջ կը

(*) Հասցնիւթ Արդի Տոմայիս Գրականութեան (1907) էջ 143 Որքին Տերեւր :

գրուի, ուր մինչև 14 տարեկան կը վայելէ հակողութիւնը բարեսիրտ ամերիկուհիի մը Միսիս Րիքսի:

Միսաք իր երեք տարուայ ուսանողութեան ընթացքին միշտ առաջինը կ'ըլլայ լեզուի դասերուն մէջ: Կը գնահատուին մանաւանդ իր անգլիերէնի հնչումները:

Դասերէն դուրս ժամանակին մեծ մասը կը յատկացնէ ընթերցումներու. կը նախընտրէ գրական կտորներ. ոչ մէկ ցանկութիւն կ'ունենայ գիտութիւններու հանդէպ: Հանդարտ ուսանող մը կ'ըլլայ, դասերուն կը հետեւի սովորելու եւ ոչ թէ առաջին հանդիսանալու նպատակով: Գեղարուեստի մասին ունեցած ըմբռնումը եւ ինքնաբեր արտայայտութիւնը երեւան կուգայ յետագայ միջադէպով: Գօլէճի հայ ուսանողութիւնը Գրական Միութիւն մը կ'ունենայ, որ համիտեան բէժիմի նախորդ շրջանին տնօրէնութեան կողմէ դադարած՝ եւ 96ի դէպքէն յետոյ սկսած էր, եւ թատերական ներկայացում մը կը սարքէ. նիւթն էր Վոլթէրի «Ալզիր»ը կամ Ամերիկացիներ: Աղջկան (Ալզիր) դերը որ տրուած էր իրեն, Միսաք այնքան զգայուն, յուզումով, իրական ապրումով ու շարժուծներով կը կատարէ որ, աշակերտութեան եւ ուսուցչութեան կողմէ կը ծափողջունուի իբր անակրնկայ յայտնութիւն մը:

Միսաք Մարգուանի մէջ կը մտնէ ընկերական կեանքի մէջ կ'ախորժի պտոյտներէ ու զուարճութիւններէ: Յանախ հայրենակիցներուն հետ կը բացակայի վարժարանէն, ծանօթ ընտանիքներու մօտ ժամանակ անցնելու համար:

Գօլէճի նախապատրաստական շրջանը հազիւ տարտած 1901ի արծակուրդին կուգայ Սվազ եւ ալ չվերադառնար: Հայրը ուզած էր Պոլսէն: Մինչև իր մեկնումը, տարիէ մը աւելի կ'զբաղի մանրավաճառութիւնով, եղբօրը Մարգիսի եւ հօրեղբօր տղուն Վարդանի հետ: Առ ու տուրի մէջ եւս կը ցուցնէ ճարպիկութիւն ու գործունէութիւն: Միւս կողմէ կը նուիրուի ինքնաշխատութեան: Կը սիրէ աչքէ անցնել հայերէն օրաթերթերու եւ հանդէսներու հաւարածոները: Կը կարդայ անգլիացի հեղինակներու գործերը:

ՄԵՆՍԱՐԵՆՆ երբ պատանի էր

1902ին Սվազի մէջ կը յայտնուի ախտանիշը անողոր
հիւանդութեան՝ հետեւեալ դէպքին հետեւանքով:

Իր ազգականներէն Վահան Մեծատուրեան՝ կռիւ մը
կ'ունենայ թուրք մտագործներու տղոց հետ. ասոնք ոխ կը
պահեն ու նմանութեամբ կը յարձակին Միսաբի վրայ. զայն
սաստիկ կը ծեծեն ու կը վիրաւորեն թեւը զմեղիով: Միսաբ
սարսափահար, քանի մը օր յետոյ արիւն կը փսխէ: Անմի-
ջապէս բժշկական խնամքի կը յանձնուի: Տքթ. Յարութիւն
Շիրինեանի խորհուրդով քանի մը ամիս յետոյ օգափոխու-
թեան կ'երթայ Ս. Յակոբի վանքը: Լսենք իր մտերիմը Վ.
Ասլանեան. . . «Ճարիներ ետք՝ պանդուխտի ցուպը ձեռքե-
րուս, երկրորդ հանդիպումն էր Մեծարենցի հետ, Սվազի Ս.
Յակոբի բարձունքներուն վրայ. ան դաւաճան սուրի շեղքէ
մը վիրաւոր, ու ես քանի մը օրուան հիւր Գօլէնէի մեկնու-
միս մէջ մտազբաղ: Ան Գօլէնէն եկած էր կիսաւարտ, ես կը

պատրաստուէի հոն մեկնելու: Ու Գօլէճ եղած ատենս, իր նամակները, ինծի ուղղուած եւ փոխադարձաբար, սիրտի կապերը աւելի սեղմեցին, աւելի ուժեղացուցին եւ երբ Սվազ վերադարձայ արծակուրդի հաժար, ալ անբաժան էինք իրարմէ զիշեր ու ցերեկ հաւասարապէս: Միասին կ'ոգէինք Մալէզեանի բերթուածները.

«Պէտք է թողմին վարդն ու լիւան.

«Ունայնութեան խորհուրդին տակ,

«Հոգիները յաւէտ կուլան»:

Լիալուսին գիշերներ, անտառին մէջ, Ս. Նշանի պարիսպներու քամակին, կամ Հողդարի փոշոտ ճամբաներու բարձունքին, եւ կամ իր տան պատշգամին վրայ, խոռովաբիբ ու երազատենչ:

«Սիրտս կրակ ունի արցունք իմ հոգիս,

«Որ կը մխայ սեւ սուգին պէս մայրիկիս»:

Օր մըն ալ զինքը ճամբու դրինք դէպի Պոլիս, կ'երթար համբուրելու իր հայրը պոլսական հորիզոններու տակ, ու ալ չի դարձաւ:» (*)

Միսաք 1902ի աշունը գրեթէ առողջացած կու գայ Պոլիս, հօրը բով, որ այն ատեն Ղալաթիա Տէյիբմէն խանը սենեակի մը մէջ կը բնակէր: Միսաք նոյն տարին կ'սկսի յաճախել Կեդրոնական վարժարան:

Միսաք Մեծատուրեանի հակումն ու նուիրումը դէպի գրականութիւն, շատ կանուխէն կը յայտնուի: Տակաւին պատանի, կը հետաքրքրուի հայրենիքի աւանդութիւններով. կը հաւաքէ գեղջկական շիրեր, հովուերգութիւններ ու զանոնք կ'երգէ ու կը նուագէ մեծ հաճոյքով: Այդ սիրերգները, միւս կրօնաշունչ Տաղարանին հետ կը կազմեն նախանիւթը իր ներշնչումներուն:

Ծննդավայրին դպրոցը գրեթէ բան մը չտար Միսաքին. ան աւելի բաղդաւոր է Սվազի Արամեան վարժարանը: Իսկ մտքի կենսատու սնունդը կ'ստանայ Մարզուան. ուր ըն-

(*) ԿՈՇՏԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 1921 թ. 25 Այց մը Մեծարեցիցի.

տանեկան միջավայրէ հեռու կ'ընտելանայ արտաքին կեանքի պայմաններուն եւ իր ուշադրութիւնը ամբողջովին կը նուիրէ ընդհանուր զարգացման:

Հայերէնէն առաջ կը ծանօթանայ անգլիական գրականութեան. կը կարդայ հետաքրքրական վէպեր, թատերական ու բանաստեղծական երկեր ու կը փորձէ թարգմանութիւններ ընել: Իր լուրջ ու կանոնաւոր աշխատասիրութիւնը զօլէճէն կուգայ որ ուշագրաւ կը դառնայ Կեղրոնականի մէջ:

Միսաք Պոլիս գալէ առաջ ֆրանսերէն ընաւ չէր գիտեր. բայց իր յամառ աշխատասիրութիւնովը տարիէ մը դասընկերներուն մէջ առաջին կ'ըլլայ: Առ հասարակ կարող ամէն դասերուն՝ իսկ յաջողագոյնը Հայերէնի մէջ: Շարադրութեան առաջին փորձերուն մէջ արդէն կը տեսնուի գրական յայտնի ընդունակութիւն մը: Աւելի կը ետխնդրէ գրել ոտանաւոր, քան արծակ. ու կը գնահատուի իր ուսուցչէն, Հրանդ Ասատուրի կողմէ:

Վարժարանէն դուրս անտարբեր չէ արտաքին կեանքին հանդէպ: Կը սիրէ փոխ-այցելութիւններ տալ ազգականներուն՝ տօնական, կնուների, հարսնիքի օրերուն կը մասնակցի սիրով իր հայրենակիցներու ու բախութեանց: Շուտով ան կը հասկնայ տարբերութիւնը Պոլսոյ անհրապոյր մթնոլորտին ու գաւառի մաքուր իրականութեան: Կարծես քաղքի այդ ներհակ կեանքը կ'աւելցնէ հետաքրքրութիւնը ու կը թելադրէ զինք անդրադառնալու միշտ իր ծննդավայրի սովորութիւններուն եւ աւանդութիւններուն: Զինք կը ներշնչեն ոչ նուազ իր հայրենակիցները, ամենէն աւելի մայրը՝ տալով անոր չգիտցած մանրամասնութիւնը գեղջկական կեանքին որով ան կը վերապրի ու կը վերստեղծէ մշակին «անքուն աշխատանքը», ու «աղջկան շէրը», այգեստաններու արշին շակ:

Միսաք իր յայտնութիւնը կ'ընէ 1908ին, բայց գրական սկզբնաւորութիւնը մեզ կը տանի դէպի ետ, Սվազ, ուր 1901ին կը գրէ իր անդրանիկ ոտանաւորները՝ Մարմնի Վեր-

Մշի Վերք եւ Արեւազայ, առաջինը դեռ անտիպ, ինչպէս պիտի տեսնենք, երկրորդը՝ տպուած «Հանրագիտակա՛րի մէջ» (*): 1902ին գրուած են՝ Արհաւարհանք (Ռ. Զարդարեանին), Փոշին եւ Ծաղիկ Քառեակ (Մերժում) (**): Նոյն թուականը կը կրէ նաեւ ուրիշ քերթուած մը՝ Իրիկուան Դեմ (***):

Մեր գրականութեան մէջ մինչև իր մուտքը՝ Մեծարեանց կը բողոքէ անխաչ շրջան մը, ուր կը մարզուի իր տաղանդը կազմաւորելու: Այդ շրջանի (1901—3) անտիպ ձեռագիրներէն յետ մահու լոյս կը տեսնեն Մահը՝ (ուր մանուկներ կը խօսակցին) «Ազգակա՛րի» (****), Աշնան Մով (որ իբր անտիպ նախ լոյս կը տեսնէ «Հայրենիքի Քնար»-ի մէջ 1908ին), Աշնան Ծաղիկներ, Բուն եւ Եկուր «Նաւասարդ»-ի (*****), եւ Զօն «Սուրհանդակ»-ի մէջ (*****):

Նոյնպէս այդ շրջանի արտադրութիւններէն՝ մենք ունինք այսօր քերթուածիկներու փունջ մը, թերեւս առաջին հունձքը իր տղու զգացումներուն, նուիրուած իր ուսուցչին Հ. Ասատուրի: Զեռագիրը «Բարախումներ» անունը կը կրէ ու կը բաղկանայ՝ Մարմնի Վերք—Մշի Վերք, Արեւազայ (1901), Դեղին Վարդեր, Յիշատակ, Նոր Տարին՝ Յիշատակը, Ասդերը (1902), եւ Դիշերին Երազակներ, Փունջերս, Տեղատարափ, Անդարձ, Կեանքի Երգը, Հիւանդի Հոգեր (Ծայգերգ) (1903) տաղիկներէն, մեծ մասով անտիպ:

Կ'արտագրենք այդ անտիպներէն Անդարձի երկու տուները՝ ձեռագրին համար:

(*) 1903 թ. 28

(**) ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՐԵՅՈՅՑ (Ս. Մ.) 1912 անխաչ հերթածներ Մ. Մեծարեանցի:

(***) ՄԱՍԻՍ 1903 թ. 48

(****) 1902 թ. 2

(*****) ԳՐԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐ. ՏԱՐԵԳԻՐԲ (1914) Մեծարեանց երբ դեռ պատանի էր:

(******) 1908 թ. 31 Մեծարեանցի ձեռագիրներ:

48526
A

Մեղացիք

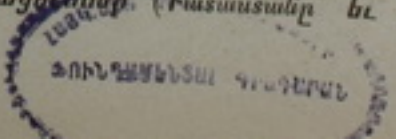
Քրիստոսի սուրբ Յոհաննէսի շնորհաբեր շնորհով
եւ իւր սուրբ հոգիով, Սուրբ Բարսեղի,
Կարապետ-Յարութիւնի զմեզ զազգայն յիշատակելու
համար յիշատակեալ իւր, զՍուրբ Կարապետի,
Սուրբ Երեմիայի համարած ստեղծանք սուրբ:

Սուրբ Երեմիայի համարած ստեղծանք սուրբ,
իւր իւր հոգիով իւր հոգիով սուրբացի.
Սուրբ Երեմիայի յիշատակելու իւր
Սուրբ Երեմիայի համարած սուրբ շնորհով
իւր իւր հոգիով իւր հոգիով սուրբացի:

403 Վերջը 15

Անտիպ է նոյնպէս Մշուի Մեղի (1903) քերթուածը :
Իսկ 1903էն ետքը գրուած իր անտիպներէն կը հրատարակ-
ին Յայտագիրն (արծակ) «Նաւասարդ»ի Երգ, Եկեղեցի բանաս-
տեղծութիւնները եւ հայագրութիւնը. Մասնաւոր եւ Ինստ-

7.— Միտար Մեծարեց

սուրիւն Սորվեցնողը) Օ. Ուայլտէ «Ազդակ»ի՝ և զբաղատական մը (Անիսպ Բանաստեղծ մը) «Ա. Մամուլչի մէջ : (*)

Ներկայիս Մեծարենցէն անտիպ կը մնան բաւական թուով նամակներ և քանի մը անգլ. թարգմանութիւններ :

••

Իր սկսնակի ոտանաւորներէն ամէնէն առաջ լոյս կը տեսնէ Փունջերը (Գ. Շահինեանի յիշատակին), «Հանրագիտակ»ի մէջ(**) :

Յետոյ՝ Օր. Սիրանոյշ Պերպերեան ծածկանունով երկու բանաստեղծութիւն՝ Թրքումներ և Դեղին Վարդեր(***) :

Մեծարենց այս ստորագրութեան կը դիմէ անոր համար, որ օրուայ գրական հանդէսները մերժած էին հրատարակել իր գրութիւնները :

«Ծաղիկ»ի խմբագրութիւնը, որուն անձանօթ էր իր նամակատուփին մէջ գտնուած այդ քերթուածներուն հեղինակը, նորեւտ բաժին ին մէջ ողջունելով յիշեալ Օրիորդը, հաճոյքով զայն կը ներկայացնէր հասարակութեան, իբրև «իրապէս գոյութիւն ունեցող նոր գրիչ մը» և ոչ թէ «աներեւոյթ կամ երեւակայական գրողուհի մը» : Թերթը կ'աւելցնէր նաև թէ ան իրենց հրաւէրին պատասխանելով յայտնած է իր ինքնութիւնը :

Այս քիչ մը անիմաստ ու շինծու ծանօթութիւնը ստկայն առիթ տուաւ գրական միջադէպի մը : Ամիս ու կէս վերջ «Հանրագիտակ» Մեծարենցի Յիշատակ (Սիրերգ) (****) քերթուածին հրատարակութեանը առիթով կ'անդրադառնար «Ծաղիկ»ի յայտարարութեան, ու դիտել կու տար թէ իրեն աշխատակիցը՝ Սիրանոյշ Պէրպէրեան, ոչ թէ «քմածին օրիորդ» մըն է, այլ նոյնինքն Միսաք Մեծատուրեան :

Մենք կը հանդիպինք Մեծարենցի քանի մը քերթուածներուն ևւս (Երագ Օրեր, Իրիկունք, Աշնան Ծաղիկներ) «Մա-

(*) 1909 բացառիկ քիւ Գ.

(**) 1903 (Մարտ 10) Թ. 10

(***) ԵԱՂԻԿ 1903 Թ. 12

(****) ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ 1903 Թ. 17

սիս»ի մէջ (1904), որոնք Օր. Ս. Գ. ստորագրութիւնը կը կրեն :

Տղու Մը Մահը—ուր խուլ հեծքերով եւ արցունքով կ'ողբայ անոր անպերադարձ մեկնումը — , Արեւազար եւ Այֆերդ (Փորրիկ Արշալոյսին) իր քերթուածներէն(*) ետք , կը դադրի «Հանրագիտակ»ի աշխատակցելէ : Այդ օրերուն մասնակցելով «Մասիս»ի գրական մրցումին , իր Բամնուած Սրբեկ(**) բանաստեղծութիւնով Ե. մրցանակը կը շահի քառասուն գրողներու մէջ : Առաջնութիւնը շահող—մրցակիցներն էին՝ Գ. Խաննեան, Հ. Մառֆ, Ա. Զրաֆեան եւ Մ. Գարսամեան : Ժիռին, բաղկացած Մ. Աննեանեկ, Ա. Փանոսեանէ եւ Թ. Թերզեանէ, իր 17 Մայիս (1903) տեղեկագրին մէջ կը յիշատակէր նաեւ անունը Միածանի (Մեծարենց), որ «սեղմ տողերու մէջ հնչուն ու սիրուն յանգերով արուեստի ճարտարութիւն մը կը յայտնէր:»

Մեծարենց անկէ ետք կ'սկսի կանոնաւոր աշխատակցիլ «Մասիս»ի, մինչեւ 1907 : Զինքը կը քաջալերեն Տ. Արփիարեան եւ Ա. Անտոնեան :

..

Պոլսոյ մէջ իր առաջին տարին ինքնամիտի գրեթէ առանձին կեանք մը կ'անցնէ Միսաբ : Դպրոցի աշխատութիւններէն դուրս կ'օգնէր հօրը տան մէջ : Իր առօրեայ գրադումներուն մաս կը կազմէին գնումներ ընել շուկայէն , կերակուր եփել , յետոյ լուալ ամանները :

«Անեկեկ շաւ ներշնչումներս միշտ այդ պահերուն կուզային» ըսած է բարեկամի մը : Մեծարենց առհասարակ իր գրական փորձերը կ'ընէր գիշերուան խաղաղ ժամերուն :

Կեդրոնական յաճախած տարիներուն , տուն դառնալէ առաջ , յաճախադէպ էր անոր հանդիպիլ Զարդարեան Գըրատունը , ուր կ'գրադէր հայերէն հին հանդէսներ եւ օրաթերթեր աչքէ անցնելով :

(*) ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ 1903 թ. 13. 28. 46

(**) ՄԱՍԻՍ 1903 թ. 24

1903ի աշնան Միսաքի մայրը իր թոռան Վահանի հետ երբ Պոլիս կու գայ, միասին կը փոխադրուին Ակիւսար - Արսազուսկ Սէֆէրեաններու բնակարանը : Այդ տեղ իր կեանքի ամէնէն երջանիկ օրերն է որ կ'անցնէ : Մանաւանդ արծակուրդի օրերուն կը սիրէր իր ազգականներուն հետ երկարաշունչ պտոյտներ ընել Զրհնկի լեռը, Չանլընա : Մեծարենց Ակիւտարէն է որ կ'սկսի շարքը իր Սիրերգներուն, Շաւապ Միսաքի ծածկանունով : Անգիտակցութեան այդ շրջանին իսկ, նախազգացում մը մերթ երգել կուտայ իրեն, վիշտը անձանօթ ծաւին .

«Փուշեր մխուեցան օրե օր արշիս

«Ու հոն հեծեմաւի մը բերին հոյվեր,

«Բայց սիրոյ յոյս մը կ'արեւեկ հոգիս (*) :»

Մեծարենց կ'այցելէ Պ. Դուրեանի շիրիմին : Անոր վիշտակին նուիրած իր քերթուածը յետոյ լոյս տեսաւ «Մասիս»ի մէջ, (**) ուր տպուածը սակայն չհամապատասխաներ անոր՝ ձեռագրին, իր «մարմարակիրտ» բառին փոփոխութեամբը եւ սա վերջին տողերով :

... «Իսկ մեկի՜ ապրեշով՜ յաւեհ կը մեռնիմի

«Ոգորումներեն, յոյսերեն մոշար

«Ու մոռացումն է գոր հեհ կը սանիմի :»

Գրաքննութիւնն ու խմբագրութիւնները իմաստի այս տեսակ փոփոխութիւններ կը մտցնեն նաեւ ուրիշ քերթուածներու մէջ :

..

Հազիւ տարի մը Ակիւտարը վայելած, Միսաք իր ծընողքին հետ կու գար բնակիլ Եհնի - Գաշու, ծովահայեաց տուն մը : Այդ ատեն հօրը գործերը ծախող կ'երթային եւ զայն անձկութեան մատնած էին : 1905ի աճառնամուտին, դժբախտութիւնը կը կրկնուէր վերահաս տկարութիւնովը

(*) ՄԱՍԻՅ 1904 թ. 33

(**) 1903 թ. 6

Միտաբին, որ հեռանալ կ'ստիպուէր վարժարանէն : Ան Գ,
դասարանը դեռ չաւարտած, կը թողէր կեղբոնականը :

1.— Շտապուղ Կրօնան (Մեծտեղ), 2.— Ք. Շիւման, 3.— Գ. Քաղաքան, 4.— Գ. Բա-
րսեան, 5.— Ա. Տիգրան, 6.— Ա. Սարգիսեան, 7.— Կ. Քաղաքան, 8.— Վ. Քաղաքան,
9.— Կ. Սարսեան, 10.— Վ. Գաղաքան, 11.— Կ. Քաղաքան, 12.— Մ. Արիստակեան :

Մինչև իր հիւանդութեան յայտնուիլը, Միտաբ բանի մը
ամիս եղածը թով առաւտուրով կը պարապի : Անկէ ետք

տունը կը մնայ բժիշկներու յանձնարարութեան վրայ : Յոյն բժիշկ մը անոր պատուիրած էր «արեւը տեսնել, բայց ինքզինքը անոր չցուցնել» :

Միսաբ համոզուելէ վերջ թէ թորախտը իր ներսիդին բոյն դրած է, իր խռովքը ուրիշին զգացնելէ կ'զգուշանար : Բան մը՝ զբը ՚իշտ անփոփոխ պահեց իր էութեան մէջ : Մտողքին քով աւելի զգուշանոր՝ կը կեղծէր իր ցաւը յազոյութեամբ. ամէն ճիգ կը մտածէր կասկած ու մտահոգութիւն չներշնչելու համար անոնց :

Աշնան, զգալի կերպով տկարացած էր Միսաբ, երբ օր մը իրեն այցի եկաւ բարեկամը Վահրաւ Թարուշ : Դուռը բացած պահուն Թժժոյն էր ան. խօսելու անկարող վիճակ մը ունէր եւ կը մատնէր իր արտակարգ յուզումը : Այդ օր, առաջին անգամ ըլլալով, թերեւս ակամայ՝ ան կ'արտայայտուէր իր հիւանդութեան մասին : Մտերմիկ պահու մը՝ մէկ կողմէ ականջ դնելով որպէս զի մայրիկը չիմանայ, կ'ըսէր. «Ի՞նչ պիտի մտածէիր ինձի համար, երբ բոֆախեկ վարսմուսած ըլլայի» :

Խոստովանութիւնը անակնկալ էր, եւ անհամապատասխան իր կազմին, որով անհաւատալի : Սակայն Միսաբ առանց իր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու կը պարզէր դժբախտ մանրամասնութիւնը ախտանիշին, որ յայտնուած էր տենդի մը սաստկութեան մէջ : Առատ արիւն եկած էր անոր բերնէն :

Ուրիշ օր մը, Պէշիթաշէն ազգականներու այցելութենէ մը դարձին, մայրն ալ արեան հետքեր կը նշմարէ լուացարանին քովերը : Միսաբ ի գուր կը ջանայ իրողութիւնը ծածկել շփոթ ու խուսափուկ բացատրութիւններով : Ախտանիշը կրկնուած էր ու տակաւին բան մը չէր ըսած ծնողքին :

Անկէ ետք արիւնըթութիւնը կը դադրի երկար ատեն ու Միսաբ կը գտնէ ինքզինքը, դեղերով ու նախազգուշական միջոցներով : Առանձնութիւնը չէր նեղեր զինքը : Նուիրուած էր ինքնաշխատութեան : Մեծ գոհունակութիւն կը պատճառէր անոր, իր բարեկամներուն այցելութիւնը : Ինքն

ալ անոնց այցի կ'երթար: Կը ճանչնար արդէն Տիգրան Պասասկանը: Յետոյ կը ծանօթանայ անոր նշանածին՝ Տօֆիլիս Ներկարարեանի, որ նոր դարձած էր Ամերիկայէն, ու կը բնակէր Պուսկարու: Շուտոյ (այս անունով կը ճանչցուէր) ունէր նաեւ երկու զաղափարակից ընկերներ—միաժամանակ իր հայրենակիցները — Շաւարշ Միսսիսեան եւ Գեղամ Բարսեղեան. « . . . Չորս տարի առաջ ճանչցայ զինքը: Օր մը Վ. Քաթուլ բարեկամս հետը բերած էր «Սուրհանդակ»ի խմբագրատան սենեակը: Տակաւին ուսանող Կեղր. վարժարանին մէջ, իր սկզբնաւորութիւնը ըրած էր արդէն: Բայց Շաւասպ Միաժանը կամ Միսաբ Մեծարենցը կ'ուզէինք ճանչնալ: Անկէ ետք իրիկնադէմերուն, Վ. Քաթուլի հետ իր այցերը կ'ընդունէինք մեր խմբագրատան խցիկին մէջ, այն խցիկին որ նաեւ մերթ «ստորերկրեայ» ժամադրավայր գաղտնի խօսակցութիւններու, հանելի յիշատակներու բոյն մը պիտի մնայ ինծի համար: Թէյասեղանը մօտն էր. ձայն մը, եւ թէյի գաւաթներու ափսէ մը՝ պարսկական խրնամով յարդարուած, սեղանին վրայ կազմ ու պատրաստ էր արդէն զօլորչապատ: Խցիկը կը լեցուէր աղմուկով, խօսակցութիւնները կը յաջորդէին իրարու, իրար կը խաչածելէին, իրարու կը բախտէին եւ այս բոլոր ձայներուն մէջ ապահովարար ամէնէն բաժըր չէր Միսաբինը որ մտածումէ մը ետք եղած խօսքի մը լրջութիւնը կը պահէր:

. . . Ու բոլոր այս տեսակցութիւններուն մէջ, որքան մեծ հանոյք էր ունենալ Միսաբին ներկայութիւնը, որով այնքան սրտազեղ ու մտերմական կը դառնար մեր ստեղծած մթնոլորտը:

. . . Իր եղբայրական դէմքը իր խոհալիբ աշուրներուն բարութեամբը ճառագայթուած, պայծառ իր սիրագորով ձայնը, իր յատկանշական շեշտը՝ գաւառացի տղու մաքրասիրտ անկեղծութեամբը թրթռական, իր ժպիտը՝ յամբածագ, ու յետոյ բոլորովին լուսեղէն ու քաղքենի ստութիւններու արմկահարումներուն մէջ՝ ինքզինքը չկորսնցնող իր պանդուխտ հոգին՝ պարզ, վսեմ, քաղցր(*)»

(*) ԱՂԴԱԿ 1908 Թ. 28 Գ. Բարսեղեան

Տ. Գասապեան այսպէս կը նօթէ իր Օրագիրին մէջ . «Անմեղուկի պէս անուշ, նոր հարսի մը պէս շիկնոտ ու հր-րապուրոտ, նազանքոտ տղայ մըն է Մեծարենց, մերթ ժըպ-տուն, մերթ տխուր ու գրեթէ միշտ քանաստեղծութիւնը շրթունքին, կը հեւայ, կը կարմրի, կ'սպառի . . . »

Միսար կ'ախորժէր բացօդեայ պտոյտներէ: Երբեմն Տիգրանին կ'երթար Մագրիգիւղ, անկէ բժշկուհին ալ միա-սին յանախ կը քալէին մինչեւ Ախու, քանաստեղծական պը-տոյտ մը կատարելու. «հոգեբաղձ զգայնութիւններու անջըր-պետին մէջ . . . » : Այն տեղ ծառերուն շուրջ նստած, կը վերլիշէր ան իր հայրենիքը : Անսահման ոգեւորութիւնով մը լեցուած, իր շուրջի իրերն ու բնանկարները կը բաղդատէր ծննդավայրին տեսարաններուն հետ: Իր անկեղծ ու խան-դաղատ հոգին «նեկտարի համ» ունէր, ուղեկիցները զայն խմելէ չէին յագենար, չէին ծանծրանար զինքը ժամերով մը-տիկ ընելէ :

Մեծագոյն վայելքն էր, իրիկնային ժամերուն Եէնի-Գա-րուէն երթալ բժշկուհիին տունը, ուր ուրիշ բարեկամներ ալ եկած կ'ըլլային, եւ լսել անոր ծայնը: Իր սիրած երգերն էին «Մ'ն Ինչ Անոյ»ը, «Մ'յ Միժեռնակ, Վարանած Քոչմիկ»ը եւ ուրիշ հայրենակարօտ կտորներ: Ան զլուխը ափերուն մէջ առած, աչքերը գոց կ'ունկնդրէր . . . : Երգը կը վերջանար ու ինք կը մնար տակաւին խորասոյգ, անոր ազդեցութեա-նը տակ :

Յանախ երգել կու տար իր քերթուածներէն «Կիրակ-մուսխ»ի խորհուրդը . . . Ու կ'սպասեմ որ ծագի հոգոյս պայծառ Կիրակին . . . :

Շատ քիչ կը հետեւէր խմբերգներու, կը կարգար ե-ռանդով, առողանութեամբ: Իր ներքին ուրախութիւնը յայտնելու համար երկու բառ միայն ունէր «սպրեցանիս ա-սոր»:

Կը դառնար տուն հոգեպէս կազդուրուած: Գրեթէ ա-մէն իրիկուն, վերջաւոյսերուն, ան կը նստէր պատշգամին մէջ, ապրելու իր Երագի Պաները: Յետոյ քանի մը ժամ քը-

նանալէ ետք կը գրէր: Յերեկները կ'ապրէր գրքերու հետ: Արտաքին կեանքը հազիւ թէ կը հետաքրքրէր զինքը, եթէ աշխատութեան մը նուիրուած ըլլար: Քոյլատու ժամեր ալ ունէր: Երբեմն կ'ընդունէր այցելութիւնը խենթի մը որ իրենց բովի տունը կը գտնուէր, կը խօսէր հետը ժամերով. մինչեւ որ մայրը նեղանար: Անոր կեանքը կը յուզէ զինքը, կը վշտակրի եւ անկէ ներշնչուած կը գրէ իր Խենթերը քերթուածը:

Մեծարենց այդ շրջանին գրած է նաեւ իր Յնորոճ Անդորուքիւններ, Ցայցային, Երկու Սիրերգ, Աշխատային Խոնկեր, Սիրական Հծծիւններ, Մանրկի Տեսիլներ քերթուածները(*), եւ երկու արծակ կտորներ(**), որոնք Գրական Կենդանացրեր խորագրին տակ նուիրուած են Ելիշէ Եսայ. Գուրեանի եւ Գ. Զօհրայի:

••

1905ի աշնան վերջերը բժիշկներու խորհուրդով Մեծարենց կ'ստիպուէր թողուլ ԵէնիՊարուն ու հաստատուիլ ծնողքին հետ ԹօփՊարու, ուր պիտի կարենար օրն ի բուն մարգերուն եւ արծակ բնութեան վայելքն արբենալ:

Մօտ երկու տարի ան ապրեցաւ այդտեղ բնութեան զիրկը, «արասիաներու շուրին տակ», կրցաւ բաւական ոյժ ու ներշնչում ստանալ իր ամէնէն յաջող քերթուածները արտաբերելու համար: Գեղի կեանքը՝ որուն կարօտովը կ'այրուէր, կազդուրեց զինքը իր տառապանքը մերթ մոռնալու աստիճան ու դարձուց լաւատես:

Տխուր է անդրադարձումը իր ցաւին, երբ տակաւին չէր մօտեցած այդ կեանքին . . . «Կը շեմ որ հուրեանս մեջ կը հեծե անուշ սարսուռը սերերուն որոնք պիտի ծաղկին ցաւոս արշիս մեջ՝ ուր շիշասակներու փոշին կը ֆնանայ հառաչանքի մեղանդին օրօրներուն շակ ու կը փախչի չեւ գիտեր ինչի, քե-

(*) ՄԱՍԽՍ 1905 թ. 16. 18. 34. 36. 37

(**) » 1905 թ. 7. 42

րնս իմ հոգիս, իմ ցաւասանջ հոգիս, ուր Տառապանքը շոկ երգեց երգը անծանօթ ու խորին սրտմտքեան՝ որ իմ հուրեանս մեջ կ'ապրի : . . . Բայց չի շեր երբեք աղապակը հոգւոյս, որ դիպի կեանքի կը վազե, խանդավառ ու բաղձալից» : (*)

Գրական կեանքի տեսակէտով Թօփ-Գափու իր ամէնէն բաղդաւոր ու բեղուն շրջանը կը կազմէ : Գրչի ու գրքի անձնուէր կամաւորն է այդ տեղ, որ երբէք ընկրկիլ չգիտեր. ճակատագրի դառնութիւններուն հանդէպ :

Հոս տեղն է ընդհանուր գաղափար մը տալ թէ ի՞նչ կը կարդար առ հասարակ Մեծարենց : Իր նախասիրութիւնները ուրտեղծը կը թափառէին, վերջապէս լոյսի ո՞ր ակերէն ըստացած է իր մտքի սնունդը :

Առաջին մտազբաղումը կ'ըլլայ իրեն համար գաւառաբարբառը ու գաւառական գրականութիւնը : Նօթատետրի մը մէջ խնամով ընդօրինակած էր ժողովրդական երգեր եւ Ակնայ Անտունիներ : Այդ մելամաղձոտ Շեքերը որքա՞ն կը սիրէր երգել տալ Թօփ-Գարու բնակող գաւառացի երգչուհիի մը, երբ ինքն ալ հոն կը գտնուէր : Սիրեղներու սիրահար կը կարդայ նաեւ Քուչակեան եւ ուրիշ աշուղային բանաստեղծութիւններ : «Արեւելեան գեղեցկութիւններ խուզող» իր միտքը կը սիրէ յետոյ պարսիկ բանաստեղծներու «Վարդենիքի բուրումներով խնկաւէտ» երգերը իրենց բնագրին մէջ կարդալ : Գիտէր լաւ թուրքերէն, Կեղրոնականի մէջ պարսկերէն սորվելու իր փափաքը չկրնար իրագործել : Այդ ատեն արաբ բանաստեղծութեան եւս ծանօթանալու համար մասնաւոր դասեր կ'առնէ Ս. Կուրտիկեանէն. կը ճանչնար Ֆիզուլին :

Զանտեսեր նոյնպէս գրաբարբ : Զայն կը դաւանի անըսպառ աղբիւրը լեզուի գեղեցկագիտութեան : Կը կարդայ Նարեկին հետ Ասուածաշունչը : Մեր հին քերթողահայրերու մէջէն միակ դէմք մը առաւելապէս, պաշտումի արժանի՝ կը գրաւէ իր սիրտն ու հոգին : Նարեկացին է այդ :

(*) ՄԱՍՍ 1905 Թ. 8 (Հասուածիկներ)

Մեծարենց ծանօթ էր ժամանակակից հայ եւ օտար գրականութեանց: Գ. Զօհրայ, Տ. Կամսարական եւ Ա. Զօրանեան իր սիրած դէմքերն էին: կը հետեւի անոնց արծակներուն:

Գ. Պեշկոփուրեանի Մրինգը անբաժան էր իր շրթնե-
րէն: Կը կարդայ Եղիշի Եսրս. Գուրեանի, Վ. Թեֆեանի (Հոգեր),
Վ. Մալիզեանի եւ իր սիրած ուրիշ քանի մը բանաստեղծ-
ներու բերթուածները: Կը կարդայ Լեօի Հայ Գրականու-
թեան Պատմութիւնը: Բացի տեղական հանդէսներէ եւ Ա.
Մամուլէ, կը հետեւի օրտասահմանի մէկ քանի պարբերա-
թիւրթիւրուն ինչպէս Մուռն (Թիֆլիս), անգլիերէն Արմենիա եւ
ուրիշներ. որ կը հայթայթէին իր բարեկամները:

Ամէնէն շատ իր սիրած անգլիացի հեղինակներն են
Օսկար Ուայլս, Էօծին Ֆիլլս, գլխաւորաբար Թունսո Քարայլն
ու Էմերսոնը: Անոնց կարեւոր գործերը կը կարդար եւ հայա-
ցումներ կ'ընէր: Կը յիշէր յանախ Էմերսոնի սա՛ խօսքը.
«Բնութիւն, մայրիկս՛, բող ֆեզի ֆար նեսեզ շըլլայ, բայց դուն
ամեն բան չես»:

Մեծարենց կը հետեւի նաեւ Ֆրանս. գրականութեան:
Կը կարդայ Էմիլ Վեռնանը, Հանրի սը Ռիենիկեն, Ժան Մոռ-
ասը, Աքսոֆ Ռիզեն, Ալպիո Մօֆելը, Ալպիո Սաւենը, Պօշուր,
Ռեմի սը Գուուանը, Սքիւար Մերիլը ու շատերն այն բանաս-
տեղծներէն, որոնք *Mercure de France*-ի, *La Plume*-ի եւ
անոնց ընկերացող հոյլ մը նոր հանդէսներու ոյժերը կը
կազմեն: Չսիրեր Վեռնանը եւ Ս. Մալտանեն:

Երբ բաւական առողջ կ'զգայ ինքզինքը, ձեռք կ'առնէ
Emerson-ի փորձերը, բանալով ամէնէն առաջ այն էջերը՝ ուր
Արուեստին օրհնաբանութիւնը կ'երգուի, ու բանաստեղծին
աստուածացուժը կը կատարուի:

1906 էն մինչեւ իր մահը երկարող ժամանակին մօտե-
նալ, ստանալ անկէ կարելի մանրամասնութիւններ, անհրա-
ժեշտութիւն մըն է մեզի, տալու համար կենդանի նկարա-
զիրը Մեծարենցի կեանքին ու անոր գրական գործունէու-
թեան:

Թօփ-Գարու օրրանը կ'ըլլայ իր տաղանդին. ուրկէ յայտնուեցաւ ըուն Միսաֆ Մեծարեցը եւ ուրկէ մամուլին յանձնուեցան իր երկու գործերը Միսածան եւ Նոր Տաղեր:

«Այն մօտաւոր թուականէն, ուր դպրոցի գրասեղանները ձգած զինքը կրժող ախտին հալածումովը՝ կեանքի մէջ մտնելու յուսահատ ճիգ մը ըրաւ. թէ եւ գիտէր որ պատրանք մըն էր իր զգուած երագը, կեանքը՝ հիւանդութեան անկողինը եղաւ իրեն համար: Հագիւ թէ՛ զարնան կենսաւէտ օրերուն, իր մակտու ու նիհար մարմինը տարուկ արեւի ճառագայթներուն ապաստանած, տկար քայլերով կը համարձակէր քաղօք իջնել, խմբագրատուն մը կամ տպարան մը այցելելու՝ գրպանի քանի մը ձեռագիր ոտանաւորները յանձնելու համար, որոնք կը փնտռուէին ու կը խնդրուէին: Ու կը վերադառնար Թօփ-Գարու, իր տունը՝ ըանջարանոցներու եւ հովասուն պարտէզներու մէջ սքողուած, հանգչեցընելու իր յոգնած մարմինը: Աշնան սարսուռները ու ձմրան կծու ցուրտը կը փակէին, զամուած կը պահէին զինքը, իր խցիկին մէջ, իր գրքերէն դեղի սրուակներէն շրջապատուած, ալեւոր ծնողքին գուրգուրոտ հոգածութիւնը միայն ունենալով մխիթարանք»: (*)

Ճակատարաց փողոցի մը անկիւնը կը բնակէր Մեծարենց. գեղջուկ տան մը մէջ: Վերնայարկ էր իրեն յատկացւած սենեակը, եւ աւելոր պատուհանները՝ հիւսիսի առողջ շունչովը կենդանի: Իր առօրեայ կեանքը կանոնաւոր էր: Չէր ձանձրանար երբէք: Կը սիրէր աւելի ժամանակ անցնել պարտէզներու մէջ, ծառերու շուրթին տակ կարդալով: Իրիկունները կ'ելլէր պտոյտի շրջակայ բերդերու կողմը, յետոյ կը դառնար իր բոյնը երգելու — կը գրէ Տ. Գասապեան — «այնքան զգայուն ու դառնօրէն ապրուած իր բերթութիւնները, անոնցմով տառապելու, անոնցմով երջանկանալու, անոնցմով հիւժելու, անոնցմով անմահանալու համար»: Արդարեւ ան 1906ի ամրան էր որ տուաւ իր ամէնէն

(*) ՍՈՒՐԷԱՆԴԱԿ 1908 Տ. Արփիարեան

յաջող բանաստեղծութիւնները՝ Լիսեր (Անանուն եւ Աղբիւրին Գարօին), Ջրուի, Ասուածասար եւլն.:

Ամէն օր համաձայն բժիշկի պատուէրին, մօտակայ նըպարաւաճառին կ'երթար կշռուելու: Երբեմն ալ մինչեւ շուկայ՝ զնումի մը համար:

Թօփ-Գարուի ղեղազորձը յայտնած էր Տքթ. Գասապեանին թէ՛ «ինք յանձնառու է ձրիօրէն ղեղ հայթայթել Շաւասպին, եթէ հաւանի»: Կը քաշուին սակայն այդ բանը ըսելու, որովհետեւ կը վշտանար Միսաք. չէր թզեր որ արգահատին իր վրայ, արդէն չէր հաւատար թէ ինք հիւծախտ է:

Մեծարենցի բարեկամները յաճախակի կուգային մինչեւ Թօփ գարու, իրենք ալ «ընութենական ըմբոշխում մը, գրագիտական վայելք մը» անցնելու համար:

Կը բանանք հոս Օրագիրը Տքթ. Գասապեանի, որ 906ի աշնան բանի մը ընկերներով կ'այցելէ Միսաքին . . . «Կը բախենք դուռը, վարանոտ, երկիւղալի հարուածով մը.— սրտազարկն իսկ մեր սրտերուն.— մտահոգ ներսի վիճակին:

Ինքն իսկ Մեծարենց, նրբածղօտ աշնան վարդ, դէմքին հիւանդ կարմիրովը, մտածկօրէն ժպտուն, ամէկոտ աղքկայ պէս շշնջախօս, շիկնոտ:

Անտկնկալին հրճուանքը երկկողմանի է, ինչպէս յայտնենք իրարու. հոգիները կը կարդացուին արդէն դէմքերու վրայ եւ հարկ չկայ որ սովորական ռամկութեան բանածուները մէջտեղուին:

Ճրտառութենէ մը ցնցուած, տարապարհակ զնացքէ մը պարտասած, Մեծարենց քիչ մը շեշտուած զգացք է իր առողջութեան քայքայումը, որուն նեցուկը բնութենէն կ'ուզէ ինք, աղքատ տղայ.— օդէն, ջուրէն, Արեւէն:

Մեր այցելութիւնը կ'ուրախացնէ քերթողը, որ իր հիւծումին ակնարկութիւններ ընելէ կ'զգուշանայ, ինչպէս որ մենք ալ վերապահօրէն կը վարուինք՝ զէնքը չնեղելու համար:

Միայն, նրբեմն, շատ անցողակի, իմ բժշկական լուսաբանութիւններս կը հարցատիրէ, վախնալով աւելի խորերը

երթալէ: Բայց, ուշիմ տղայ, զգայուն հոգի, գիտէ, ա՛հ, գիտէ՛ իր բուն վիճակը: Մինչև վերջալոյս մեր եղբայրական կարօտները շնչելով, միեւնոյն ատեն մտքի նիւթեր ալ մշակելով, կը բաժնուինք Մեծարենցէն, վերահաս գիշերին մէջ, իր ցաւերուն հետ մինակ ձգելով զինքը, որուն վերակոչման հրաւերը՝ խանդաղատանքով կը լսենք դեռ, հովին սգաւոր մեներգին հետ»:

Մեծարենց դարձած էր «խանդաղատ, շատ յանկուցիչ» քերթող մը: Ուրախալի բան էր անոնց «Հոգիներ»ու հաւարոյթը: Բժշկուհին, «խնցեպատ մարգարիտը» Վահրամ, Տրթ. Գասապեան եւ «մետաքսանուրբ բանաստեղծը» Մ. Մեծարենց, ասոնք ամէնէն շատ կու գային իրարու մօտ, կը խօսէին գրականութեան եւ «խուէալ սեռեր»ու վրայ. «խանդաղատագին» մտերմութեան արտայայտութիւններ տեղի կ'ունենային եւ երգ՝ բժշկուհիին կողմէ:

1907ին դեռ նոր հրապարակ ելած էր Մեծարենցի «Ծիւածան»ը: Իր բարեկամներու ուրախութիւնը անսահման էր: «Մեծարենցի գոյութեան գաղտնիքն իսկ կ'երջանկացնէ զիս» կը գրէ Տ. Գասապեան. «Մեծարենց՝ մեր մտերիմ քերթողն է կենսախայտ: Կ'զգամ թէ՛ շատ բիչ է — ծայրայեղ չափն իսկ կարելի՛ մեր սիրոյն՝ հանդէպ անոր անձնանուէր բարութեան: Մեկնելու պատրաստ, երկտող մը կը ձգեմ իր հասցէին «գիրկ մը գուրգուրանք. ծոց մը խանդաղատանք ճառագայթ զակիյ խուրձ մը ժպիտ, ամպ մը անձրև: պերճաշող «Ծիւածան»իդ».

Բայց ահա Մեծարենցն է որ կու գայ իրենց, — «Մն կը թռինք վեր՝ Վահրամին հետ, բոյր համբոյրներ ծծելու համար Միսաբէն»:

Վայելումի օր մըն է ալ:

Կը խօսինք «Ծիւածան»ին գրախօսականներուն վրայ: Հազիւ մերթ կը հրճուի Մեծարենց՝ գնահատականներէ.

խիստ ու արդարադատ վճիռներու կ'անձկայ մանաւանդ: Սխալիչին բերանացի գնահատականը թէ՛ «հիանալի է ՎՄԻա-ծան»ը, թէ՛ բան մը կ'ուզէ գրել վրան», մասնաւոր հա-նոյքով կը լսէ Շաւասպ, իբրեւ հեղինակաւոր բանաստեղ-ծուհիի մը գիտակից գնահատումը:

Նոր ծաղիկներ ալ կը վայելենք իրմէ, եւ «ինչ արբե-ցութեամբ»:

Գրական ուրիշ հոսանքի մը պղտոր գնացքը կը խռովէ մեզ. կեղծ, անպարար ձեռնածութիւններն ու անիրաւ ոտըն-ծըգութիւնները ոմանց՝ գրական խղճմտութեանց մէջ՝ հոգ կը պատճառէ մեզի. կ'ուզենք որ իր բուն գործունէութեան մէջ յայտնուի մեր ամբողջութիւնը, դէպի առողջն ու ազ-նիւը ձգտեցնելու համար մանաւանդ ժողովուրդը:

Խօսքը կու գայ Օֆէլիաի հայացուցած վէպին, «Թէլ-մա»ին վրայ, զոր Մեծարենց կարդաց վերջերս՝ իր բնագրէն:

Բանաստեղծը կ'ըսէ.

— «Շնորհքով Մարդիկ»էն ետքը, անհրաժեշտ պէտք մըն է «Թելմա»ին հրատարակութիւնը. ա՛խ, շո՛ւտ, եւ ինչ աղուոր պիտի ըլլայ այս բանը: Օֆէլիան դեռ չճանչցած՝ քիչ մը շատ վիպական գտած էի Թելման— հերոսուհին— բայց հիմա կը զգամ որ անո՛ր մէջ Օֆէլիան վերագտնելու երջանկութիւնը ունիմ, կամ փոխադարձաբար: Պէտք է, բայց շո՛ւտ, պէտք է որ ընդհուպ հրատարակուի Թելման, հիւսիսի այդ առողջ կեանքին դրուագը: Պիտի գրեմ, պիտի ոյժ տամ արդէն Օֆէլիաին, որ փութացնէ իր գործին հրա-տարակութիւնը»:

Յետոյ Տ. Գասապեանի կը վիճակի Թօփ-Գարու Մեծա-րենցին այցելել. «Տունի մը առջեւ կանգ կ'առնեմ.

— Հո՛ս է Մեծարենց . . .

— Այո՛, այո՛ . . .

Բանաստեղծին դէմքը կը ժպտի:

Անատու ֆրանսի «Le livyre de mon ami»ն խբելով. «արմաղան»իս կը կառչի, ու ոսկեպարկ մը զանող անցորդի-գաղտնի խինդը երեսին՝ կը բանայ զայն զգուշիւ:

«Ուխտի Տօն»ին կը հանդիպի նախ, ու կը կարդայ, գլխահակ, մերթ հրեւուն ու մերթ մտածուն:

Իրեն ձօնուած «Հոգիս» կը նշմարէ յետոյ, ինչպէս նաեւ Վահրամին «Անծրել»ը:

— Ա, նայինք ի՞նչ ես ըսեր անծրելին: Ու կը կարդայ գորովահեղծ:

Լուս, մտովի կը վերլուծէ «Հոգիս»:

Որչա՛փ համեստ է եւ փափկանկատ՝ աս արդար տղան: Մենք արդէն բաւական վայելած ենք զիրար, երբ հօբարտորդին կու գայ. այս վերջինը՝ գաւառէն նոր եկած. տոհմիկ կեանքին ծարաւը կը զգացնէ մեզի, ծարա՛ւ, որ նամբայ կը հանէ մեր յիշատակներն ու կարօտները:

Որչա՛փ կ'անծկայ Մեծարենց իր գիւղը երթալ: Իմ nostalgic-ս ալ բուն է նոյնքան: Եւ երկուքս ալ կըզգանք ծաղկում յոյսերու: Գաւառը, օ՛հ, գաւառը կը վայելենք մենք:

... Մեկնումի պահուս, ըսի Մեծարենցին.

— Գրածներս աշտէններուդ կ'անծկային.

— Բայց դուն ուժգին ես, ես նոյնիսկ շատ չեմ կրնար անդրադարձնել հոգիիս մէջ՝ կորովը անոնց: Երբեմն ուզած եմ ուժով գրել, բայց չեմ յաջողած. իմ գործս չէ պօռալը, ես գործօտ, ես խանդաղատ կ'ուզեմ ըլլալ ու իմ ծայնս շշուկ մըն է, փափսուք մըն է այսպէս:

Այս տղուն անկեղծութիւնը զիս կը հիացնէ:

«Միածան»էն կ'առնեմ մաս մը՝ ծախելու նամար: Գիրքը շատ կը ծախուի, բայց մեծ շահը հրատարակիլն է որ կ'ընէ, ու դեռ Մեծարենց նուէր կը բաժնէ ամէնուն, ի՛նչ անծնանուէր»:

Մեծարենց տենդագին գործունէութեան մը մէջ էր, «Նոր Տաղեր»ն ալ հրատարակ հանելու: Հագիւ ժամանակ կը գտնէր պատասխանելու իրեն ուղղուած նամակներուն: Այդ անծկութիւնն է գոր կը յայտնէ յետագայ կարճ գրութեան մէջ, ղրկուած իր բարեկամութիւն որ Ատաբազար կը գտնուէր այն ատեն. «Ազնիւ»,

Օգեղիս, նախակից քուսակներն կը մտածուէր. Յունի՛ս.— երկու
տախ մը եղաւ: Անտարբերութիւն չէ, անհոգութիւն ալ չէ, ծու-
շութիւն ալ, այս հիւանդութիւնը. հասար, ինծի համար զոնէ
զեղեցիկ ինքուած մը գրեցու իտեալիս մեջ, ըսելու ու հանդարտ
տեսանալու քան մը՝ պատաս-
խակի այս ձգձգումը, այս հիւանդութիւնը: Բայց հարկ կ'սր,
սիրելի՛, շեղի դեղամասով մը դարմանել փորձել այս հիւանդու-
թիւնը. բայց կ'ընդունիմ... բժիշկ ես, որտեսանալով նաեւ որ
ստանց ասոր իսկ, քանի որ ստաջ պատասխաներ հի նախակի:
Այսօր զոնէ ըսելու չե՛ս ու չե՛ս ուզեց՝ ՇԱՒԱՍՊը: »

Յուլիսի (1907) վերջերն էր: Տրթ՝ Օթէլիս զինքը կը
հրաւիրէր Ատա-Բազար, բիւ մը հանգիստ ընելու: Մեծա-
բնց կը պատասխանէր. « Մեղի՛ որ չպիտի կարենամ զալ հող՝
օղակոխութեան համար, որովհետեւ « Նոր Տաղեր »-ու ալ հրատա-
րակելու ձեռնարկով գրադած եմ: »

Հոս կու տանք միջանկեալ քանի մը նօթ իր նախա-
սիրութիւններու մասին, անցնելէ առաջ շահեկան նամա-
կի մը :

Մեծարենց մասնաւոր տկարութիւն մ'ունէր իրմէ փոք-
րերուն հանդէպ: Նուիրական պարտք կը սեպէր զանոնք
առաջնորդել, իրենց լաւ հակումներուն եւ ընդունակու-
թիւններուն մէջ, յանձնարարելով անոնց գրքեր կամ թեր-
թեր, բացի իր թելադրութիւններէն: Շատ կը սիրէր մանա-
ւանդ պզտիկ մանուկները. կը զուարճանար, ինքն ալ կը
մանկանար անոնց հետ: Իր նամակներէն մէկուն մէջ դարձեալ
ան ակնարկելով Տօրթ. Օթէլիսի մօրեղբօր տղուն Վարդ
(Գէլպի)ի, զոր չափազանց կը սիրէր, կը գրէ. « . . . Վարդը
հոտոնեցիկն է, ու վարդիկն հետ Վարդ յանասեղծը՝ Պիպիկն. մեռնիմ
իւր զեղեցիկութեան ծարս աջերուն՝ ուր ամեն ձեւ ու գոյն,
ամեն տեսն ու ծաղիկ իր շուսասիւ պատկերը կը գծէ, եւ իր
շեղիկի՛ն որ մայրիկներու կուսարներէն անցնող զեկի՛ն հողի՛ն
ձայնովը կ'օրորուի, եւ ուղեւորի՛ն ուր յարկ քուրուաները
կը հանգչին վայրի անասնոյթներու, եւ քաղցրագին հոտը՝ ընտանի

կարմիր վարդերուն, հաւերոյր իր բանաստեղծ հոգիին՝ որ շատ կանուխ զեղեցիկն ծարսաւր ունի:»

Մեծարենց՝ կենդանիներէն ամէնէն աւելի գորտն ու էշը կը սիրէր: Իսկ ծաղիկներու հանդէպ իր ունեցած սէրը՝ անբաղդատելիօրէն աւելի: 1907ի աշնան, Ատա-Բազարէն Տէր եւ Տիկին Գասապեաններէ նուէր կ'ստանայ Թաղարով ծաղիկ եւ սակառ մը պտուղ: Այդ առիթով ան կը գրէ յետագայ նամակը:—

«Տիգրան Ախպրուկ.

«Ուրեմն անասակ կեանք՝ զոր կ'ապրիս, ու կը շօգու-
նիս այ անով մինչ մենք, սենեակի սպրողներ՝ շակալին մեր
պատուհաններէն կը դիտենք զայն ու կ'խնայասպիրենք:

«Տօգոյն է» կը գրէ Օֆեշիան. ինչպէս չը շօգունիչ հի-
ւանդներուն հետ, քանի որ շերան քարերն անզան հոգեխաղ վեր-
ջադոյսին հետ կը դարձան: «Իմ զեղջուկներս», «Իմ հի-
ւանդներս» ... կ'ըսես ամբողջ խրոյսի եւ իշխաներոյ շօշափելու
հնարագիտ երջանկութիւնը կ'ունենաս: Ու յետոյ կը փայփայես
ծաղիկներոյ աչ, ու վարդը՝ եւ ստաշ. ո՛ր դիւքաշխարհի վարդե-
նիքին ծնած արդեօք. եւ միք իր հուպասիկներուն, իր այտերուն
քոյրն ու երանգը յօծեցի՞նք միասին հոս, Օֆեշիային նաւակին
մէջէն. որքան կը անուշամտ գիտէր:

«Պիտի ջանամ կազդուրել» կը գրէ Օֆեշիան. բաժակին
դառնութենէն վերջ, յետանց համազրու քաղցրութիւնը ուրեմն
որ վերսին տոյրել այ շրթունքները՝ շնոր բաժակին ծարսում,
քայց ինչո՞ւ շնոր բաժակ անուանել կեանք՝ որ այժմ պատրաս-
կանութեան կը բանայ՝ յուստոց պատուհանի պէս. փոխանակ
«երջանիկ կուրտքեան» մը մէջ զայն փակելու: Կեանք միշտ
պիտի ունենայ իր հիւանդները, իր տառապողները, եւ անձեա-
կան երջանկութիւն մը, հետեւաբար, մեծագոյն անիրաւութիւնը
պիտի ըլլար միշտ: Հիւանդի խուցերուն շարութիւնով սարսուճ,
ու բազուկը բազուկին երկարել քիչ մը կեանքի յոյզ ու յոյս
ներարկելու բաղձանքով, եւ յետոյ սիրովէ՛ր. պիտակուած դար-
մաններու հետ մանսամող. սաչ անպիտակ ու հարագուս դարման-

ները, հոգիին ղեղերը, — յոյսի անուագայրայիր վիրակապեր, հասակը-
րութեան գորովի թաղասանին վրայ. օհ, այս առեներ, անեներ՝... ու
պզտիկ շուքին մը, սիրենու հասեսրոսի զարկը, ու գորովով
եղբայրացած աչքունն անկիւք ու հոգեջօշափ վնասը... քսոց
ուրիշ ուր կարելի եր փնտնել երջանկութիւնը, միակ ու հարս-
գաս երջանկութիւնը՝ պարսականութեան կասարուսին գոնուակ
անուագայրութիւնը. ուրիշ ուր կարելի եր փնտնել ու գտնել զայն...
ստանց սակերունն սակ սփողելու սցն սչգասողը որ խիղձ կը
կոչուի:

Կը փակել փունջը. կ'ուզեմ զգունը ծաղիկներդ, ինձի ան-
ծանօթ սիրականներ. — խաչձաղիկդ, հի՛ն հաւասար ծողո-
վուրդ՝ որ իր եայուածքները ժամունն արծաթ ու ոսկի խաչերուն
պակերովը ողողած, կը ցանկ գաննոք դաշտունն ու բլուրնե-
րուն վրայ ալ. հոգին հերանուսութիւնը կ'առնէ, ժամունն մեջ
գնեղեղու, եւ հոգիին փրփսսուկութիւնը կը ետխրէ անոր իրեն
եախրեմայ: « Առիւծքեանն » յը շնճ կը խօսի ինձի, հակադար-
ձարար « Լաղնի » յին, հաւր ու հակակրեղի անծանօթ որ ոչինչ
ունի ըսելիք երկ ոչ իր սիրելութիւնը: Ռոքան կ'ուզի խանը
հիսակ արեւակեզ « քաչաձաղիկ » յին քարկ բոչրը, ու գոյց՝ ձեռ-
փունու մեջ բունել « մանձաղիկ » յներ ըրար ժամուր բլուրներուն
ու դաշտերուն հետ՝ սցն պասարագին մեջ՝ որ արեւներով կենուա-
ւէտ փեղեղեղին շարժումն ու ուժը կը կազմէ:

« Բախուր » յը այդ անծանօթ մանուկը զոր կը գրկես ու
վեր կ'առնես աչքերս հակաբուրել սալու հաւար, ղեղին ու ներ-
մակ ու կարմիր վարդերով երջանկացած անպատից:

ՇԱԽԱՍԳ

Նամակը թուական չունի. ստացուած է 22 Սեպտ.
1907 չին:

Սէրը՝ Մեծարենցի մօտ:

Թէ ան իսկապէս ունեցած է հասկցուած ու վայելուած
սէրը, այդ մասին համակարծիք են իր բարեկամներն ու
մտերիմները: Ան չէ սիրած կեանքին մէջ: Զէ տարուած
կեղծ ու վաղանցիկ հրապոյրներէ: Իր գիտակցութիւնը

զինքը զգուշացուցած է տառապելէ անկարելի եւ անօգուտ ձգտումներու համար :

Կու տանք քանի մը նօթեր շեշտելո՛ւ ճամար նկարագիրը տղու մը՝ որ իր կեանքի թարմութիւնը մահուան սեմին վրայ կ'ողջունէ եւ կը քալէ հաշտ իր ճակատագրին հետ :

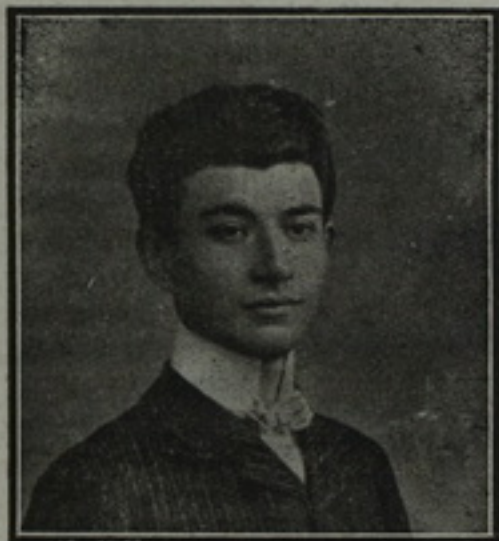
Ուսանողութեան ատենն եւ անկէ վերջ ալ յաճախ մայրը կ'ըսէր Մեծարենցի. « քեզ պիտի կարգեմ հարուստ աղջկան մը հետ, երբ որ մեծնաս »: Միտաք ժպտելով պատասխան կու տար թէ ինք մտադիր է դպրոցական աղջիկ մը առնելու: Թէ ի՞նչ էր սիրոյ հանդէպ իր ըմբռնումը, կը դիմենք դարձեալ իր մտերիմը Տիգրան Գասապեանի Օրագրին (1905): . . . « Ու ինք (Մեծարենց) որ կոյսին սէրը կը ճանչնայ եղբր, իրրեւ իտէալ, իր փափաքին գոհացումը ստացաւ ինէ, կոյսի իրական սէրին հոգեկակիծ վերլուծումներուն ունկնդիր ըլլալով, ու միւս կողմէ ճանչցաւ որ, ուրիշ սէրեր ալ կան, աւելի տիրական, աւելի խանդավառ՝ մարդուն համար: Փիլիսոփայական զգայնութեամբ մը տարուեցայ ես վերջիններէն, մինչ ան բանաստեղծական ներշնչման մը տկարութեամբ կը բաժնուէր ինէ . . . »:

Մեծարենց իրր կին կը ճանչնայ միայն Տօթթ. Օֆէլիան. զարգացած, մանաւանդ իտէալ հայ կինը կը գտնէ անոր մէջ. եւ անոր հետ կը կապուի գաղափարական սէրով մը: Յետագայ քանի մը տողերը՝ անոր ուղղած իր նամակէն, կը բացայայտեն բաւական մը իր համոզումը: — « Զպիտի մտնուալ քե դուն հաւաստի մը չափ քաղցր, ու ամոքիչ ու կորովի ննցուկ մը եղար իմ գաղափարիս որ՝ կը զանալիթեր հայ աղջիկներու սպազային մասին կազմած յուսահատութեանս փոսին մէջ. դուն ճառագայթ մը եղար. այդ փոսին վրայ նշուշող ճառագայթ մը: » Յետոյ ակնարկելով անոր « կոյսի մէջ գրած գիտական մէկ յօդուածին, կը յարէ. « Վերջապէս հայ աղջիկ մը՝ որ շուրջ ու գաղափարական բան մը գրելու կորովը կ'ունենայ, փոխանակ մեղի սարսուռներու մէջ օրօրուելու, փոխանակ հեշտախառն քարգնանութիւններ ընելու, եւ պշտափրական խրտիսանքներ պսցնելու հոգիներուն մէջ այն աղջիկներուն՝ որունց

իսկալն է պուպրիկներ ըրրալ. ո՛րն է պստուան ֆազենիներուն
յակահիշը. հազուի՜շ երեւալ — չըրրալ. իիջ մնացեր էր որ շնչա-
նեղձ ըրրայինք այդ վաստոողջ կազերին. վերջապէս այդ հա-
ւասքին մեջ ըրրարուն շատագոյլ մը կը հանդիսանաս դուն՝ ու
ճիշդ վայրկենին կը հասնիս բժշկերու:»

Ի ծնէ զգայնոտ ու սիրատենչ՝ վաղահաս կեանք
մը կ'ունենայ Մեծարենց մարմնով՝ ու մտքով ալ:

Թէ իսկապէս կը զօրէ՞ իր յտակատեսութիւնը՝ յաղ-

Թահարելու աստիճան Ֆիզիքական ձգտումներուն եւ իր
ընատուր զգացումներուն, գաղտնիք մըն է ատիկա՝ որ գուցէ
անընթեռնելի մէկ էջը կը կազմէ անոր կեանքի քերթուա-
ծին: Այդ մասին համածայ՛ չենք սակայն ենթադրելու գո-
յութիւնն իսկ, կասկածելի իրականութեան մը. որովհետեւ
իւր խորքին մէջ Մեծարենցի կեանքը մեզի կ'երեւայ պայ-
ծառ՝ հայելիի պէս:

Հազիւ քանի մը ամսուան տեւողութիւն կը բաժնէ Մեծաբննցի երկու գործերուն հրատարակութեան թուականները :

Առաջինը՝ Միաժամ, յոյս կը տեսնէ ամառնամուտին (1907), Սագսեան տպարանէն՝ հրատարակութեամբ Զարդարեան գրատան, երկրորդը՝ Նոր Տաղեր, աշնան սկիզբը, Վ. և Հ. Տէր Ներսիսեան տպարանէն՝ Միսաքի ծախսով :

Տարի մը առաջ գրեթէ պատրաստ էր Միաժամ-ի ձեռագիրը. ան հրատարակ պիտի կլլէր 1906ին, եթէ հրատարակչական դժուարութիւններ չծագէին :

Գրարննութիւնը չարտօներ «Միաժամ»ի անունը Ոսկի Արիշին Տակ դնելու :

Տպագրութիւնը երբ կը յանձնուի Ռ. Սագսեանի -- բանաստեղծութենէ շատ հեռի մէկը -- ան չուզեր իր ծախսով տպել գիրքը. հրատարակչը՝ համաձայնելով հեղինակին հետ, մաս առ մաս ևւ ժամանակին հետ ամբողջութեամբ կը վճարէ դրամը : Գրքին հրատարակութեան արտօնութիւնը ձեռք բերելու ևւ ձեռագիրը Մէարիֆէն շուտով առնելու համար մեծ օգտակարութիւն կ'ունենայ Սագսեան : Իր միջամտութեան շնորհիւ միայն կարելի կ'ըլլայ նոյնպէս արտօնութիւն ստանալ վերջէն հատորին կցելու Արամ Անտոնեանի յառաջարանը, որ պէտք տեսնուած էր գրուիլ, գործին տպագրութեան ընթացքին Միսաքի դէմ -- «Մասիս»ի ֆիլի-ին կողմէ -- եղած յարձակման մը պատճառով :

Մեծաբննցի խորհուրդ կը տրուի յետածիւլ հրատարակութիւնը, աւելի ամբողջական քան մը տալու համար : Բայց մօտալուտ մահուան մը յանախանքը այնքան գրաւած էր զինքը, որ կը շտապէ գօնէ այդքանը հատորի մը մէջ անփոփոխելու : Կը գախնար որ մահուրնէն վերջ, կը փոխեն իր գրածները. քան մը որ պատահած էր Գուրեանի : Զէր սիրեր սեւէ փոփոխութիւն իր գրածին մէջ, ստորակէտը մը մոռացումը, կամ առհասարակ կէտադրութեան անտան սխալ մը անգամ զինքը կը տառապեցնէր : Զէր սի-

բեր նաեւ դիտողութիւն: Աննշան բանի մը համար շարաթ մը քէն կը պահէ Անտոնեանի դէմ: «Գէշ» օրեր ունէր երբեմն, երբ հիւանդութիւնը շատ կը չարչրկէր զինքը, եւ այդ օրերէն մէկուն հանդիպեր էր անոր դիտողութիւնը: «Պզտիկ, սիրուն» նամակ մը սակայն զոր կը գրէ ետքէն, Մեծարենց, ամէն բան կը դարմանէ: Այդ նամակին կ'ընկերացնէ «ինքնադատութիւն» մը, «իր գործին գնահատութիւնը քննադատութեան բախտին թողած չ'ըլլալու կ'անխահոգութեամբ»: Ինչպէս կը գրէ Ա. Անտոնեան: Այդ ինքնադատութիւնը լոկ Միածան-ի շուրջը չէր դառնար, տեսակ մը մանիֆեստ էր, թէեւ անկատար, եւ որովհետեւ միտք ունէր սրբագրել զայն, չ'արտօներ որ հրատարակուի:

«Աննման նորութիւն մըն էր այդ» կ'ըսէ Տ. Գասապեան «ուր անկեղծութիւնը կը շողար մարուր ու վնհ հոգիի մը սուրբ սառագայթումին պէս»: Հետեւած էր Լամարթինի՝ որ էջի մը մէջ դատած էր ինքզինքը:

Մեծարենց հաւատք ունէր ոչ թէ իր տուածին, այլ տալիքին, ապագային վրայ: Չէր ուրանար իր արժանիքը: «Սանկ բանաստեղծ մը» կ'ըսէր, ակնարկելով իրեն. պարզուկ ժեսթով մը ու կ'աւելցնէր. «Մեզմէ եսֆիները պիտի ըլլան ինչ որ պիտի ըլլան»: Բարեկամի մը ուղղած իր մէկ նամակին մէջ Միածան-ը կը նմանցնէ «Անճրեյիս ու մշուշիս մեջ աննեսանալու սանտալուած ծիածանի մը»: Նոյնը կ'ակնարկէ Օֆէլիային դրկած իր գրութեան մէջ. «Միածան չի ունեցած բուսականացաի հասկնալի հանգստանիք, այսինքն կենսական հանրահասցելի հոգեգրու յատկութիւններ. կայ Միածանի մեջ ջերմութիւն մը՝ որ սակայն անպերուն շափն շողացող արեւին ջերմութիւնն է ցուրտ զգացնող սելի:»

Մեծարենց, «Նոր Տաղեր»-էն ետք արհամարհանքով կը նայի իր առաջին գործին: Իր քերթուածներուն մեծ մասը արժէք մը չունէին անոր այրին, ատոր համար քացի քառասունի մօտ կտորներէն, զորս դուրս ձգած էր «Միածան»-էն, ան կը զղջայ բանի մը հատին եւս տեղ տուած ըլլալուն:

Երբ «Նոր Տաղեր» լոյս կը տեսնէ մեծ ուրախութիւն

մը կու գայ մուցնել անոր, իր ցարը: Նմանը թիչ անգամ տեսնուած հետաքրքրութիւն մը կ'արթնցնեն իր գործերը օրուան գրական կեանքին մէջ: Պիտի անդրադառնանք այդ առթիւ եղած արտայայտութիւններուն, ուր ինքն ալ, Մեծարենց բերած է իր բաժինը:

Մամուլի հրատարակութիւններէն դուրս կը մնան մէկ քանին այն գրութիւններէն, զոր տաղանդաւոր գրողներ ղրկած են իրեն, եւ որ կը պարունակեն խնդակցական, գնահատական տողեր:

Մեծարենց այդ առէնուն ալ կը պատասխանէ բերկրութեամբ անոնց մէջ միշտ դնելով մաս մը իր բաղձանքներէն, իր մտահոգութիւններէն:

Հետեւեալը իր պատասխանն է Արտաշէս Յարութիւնեանի կողմէ իրեն ղրկուած նամակի մը. «Իր ջանեալ որ «Ծիածանը» նշանակելի խոստում մ'եղած է բոլոր գրասուներու համար ալ ու կը դողաւ մտածելով թէ այդ խոստումը պիտի կրնար զուցէ շուտաւ խաբուսիկ սրտանալ մ'ըլլա՞լ մեր գրական նորածագ բոլոր երեսոյքներուն պէս: Բայց ուրախութիւնը ունիմ վստահացնելու Ձեզ թէ՛ քաւական արիւթիւն ունեցեր եւ մտապարծուքեան ու վստորեւ գոհունակ ծուլանքի ճանիւններու մօրիւ մեզ բռնուած չմնալու, եւ թէ «Նոր Տաղեր»-ը ստանց ծարախ յագնումն ու փառքի շուրմն ըլլալու, պիտի կարենայ սակայն կատարուած խոստումին ճակատարաց շարժումներ զգացնել: Իմ մըտահոգութիւնս, իմ մեծ ծարաւս իսկասխայ գրականութեան մը իրականացումն է: Եւ ասոր համար, զեք իմ մտախ անհրաժեշտութիւնը կ'զգաւ հողիմ ու ջուրիմ ու ֆառիմ հետ սպրեւելու: (*)»

Իր հայրենաբաղձութիւնը ալ աւելի կը շեշտուի յետագայ նամակով. ղրկուած 14 Մեպտ. (1907) ին. Վարդան քճնյ. Արսլանեանի, որ այն ատեն Չիւստուս կը գտնուէր:— «Ծիածանի առթիւ գրած նամակդ անզաւ մըն ալ կը կարդաւ զգածուելով. «Ինչո՞ւ Տիեզերքի հողիմն հետ չեւ խօսակցիր»

(*) Ա. ՄԱՄՈՒԼ 1908 թ. 28.

կը գրե՛ք. բայց դիտելի է որ իմ գրեթէ բոլոր տերուածներս այդ մեծ խօսակցութեան կը նկրտին, որքան ալ խնկու չըլլայ Ասուծոյ հետ դեմ յանդիման խօսակցութիւն. բայց ո՞չ ապահե՛ն Ասուած առե՛ն տեղ է. « Զմեան սրտը գիշերուան մէջ » հիծած աղօթքս ու արեւին ուղղած պաղտամեծ իրեններուն, հետեւաբար եւ իրեն հաւար եր. ի՛նչ նշանկութիւն, տեւելի մը խարշափին մէջին տեսնել շինգերալան գորութեան զայնիկը. ու այդ փոքրիկ մասնաւորէն մեկնիչ դեպի անհունը. « Իրերը անհունութեան վրայ բացուած պատմեաններ են խնաստուր այժիմ հաւար » (Քարշայ) ու զարեւանայի չէ որ էմբարն « ժաւադրած ըլլայ Ասուծոյ հետ » մացառի մը ծոցին մէջ: « Աւրախ եմ որ երկրորդ հաստիս մէջ աւելի բայնօրէն տեղ տուած եմ այս զայնախախտ. հունաւորը կը բարձրանայ, կ'երկարաձգուի դեպի անհուն, ինչպէս արահետ մը՝ որ շերան կողմ ի վեր միջեւ կասարը կը հասնի. ինչո՞ւ ապասել տորոտը ու կասարին զովքը կարդայ, փոխանակ յանձնուելու արահետին որ պիտի բարձրանար:

Գիւլի տեսարանները իմ մեծագոյն ներշնչարանս կը կազմեն. որքան կը ցախեմ որ կապու իրենց զաւակը չեմ իմ բանաստեղծութեանս մէջ. այն ասեմ աւելի ինքնաստիպ ու ապրող կ'ըլլայի: Անշիջանելի բաղձամեծ եղած է վերստին տեսնել ու ապրիլ գիւղիս ծոցը՝ նորոգուիլ իր տեսարաններուն ու գեղեցկութիւններուն առիշով:» (*)

Այս նամակին մէջ Մեծարենց փափաք կը յայտնէ անպայման համարողել դէպի Բինկեան, իր ծննդավայրը, յուսալով որ « անոր զգուստան օղբ անոյ՞ն ըլլայ բերես » իրեն համար. քանի որ իր ֆիզիքական վիճակն ալ արդէն « բարայրիչ » էր: Այդպէս կը կարծէր: Ուստի հետաքրքիր կ'ըլլայ իր քեռայրէն հասկնալու նաեւ Զիմառայի աշխարհագրական դիրքը, ծովէն ունեցած բարձրութիւնը, օդին վիճակը, հոն կարենալ թերեւս վերջնականապէս կազդուրուելու « մարմնով ու մտքով »:

« Միածանի » եւ « Նոր Տաղեր » ու հրատարակութենէն ետք Մեծարենց կը պարզէ ծրագիրը իր Գ. հատորին. որ

(*) ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՐԵՑՈՅՑ (Ս. Մ.) 1911

պատկուժը պիտի ըլլար իր գրական գործունէութեան, բուն խակ «ակէն բղխած»՝ բանի որ ան գաւառ պիտի երթար յաջորդ գարնան տեղւոյն վրայ գրական ուսումնասիրութիւններ կատարելու, դառնալու համար իսկապէս գաւառացի բերթող մը:

Որքան կը փափարէր մանաւանդ «երգը շրթունքին» ուխտի երթալ Անմահութեան Մրբադրիւրին, որ զեղին մօտ, գետափին վրայ իր «արծաթէ ջուրը կը նուագէր» ու Քնարին փառքովը հպարտ երթալ Արակա՛ւ եւ երկիւղածութեան վայրկեան մը բարախել դամբարանին մէջ՝ ուր Մեծ Քերթողին, Մեծ Նարեկացիին նշխարները կը հանգչին: Անոր որուն շունչը այնքան «հայրական» գտաւ եւ միտքը «խորահանճար»:

Մեծարենց 1907 ով կ'ողջունէր որոնումներու նոր թուական մը: Կը զգար կատարելութիւնը իր տաղանդին, ու նոր յայտնութեան մը կը պատրաստուէր: Իր էութիւնը մրրկող այդ գերագոյն ձգտումը սակայն հազիւ յայտնատեսութեան մը սրբասաց ներշնչումը բերաւ իրեն, ու իր կեանքը դարձաւ անկէ ետք աներագ:

Հոս, թղթերու վկայութեան կը դիմենք ողղակի, ցուցնելու համար թէ ի՞նչ ընդունելութիւն կը գտնէ Մեծարենց իր ժամանակէն, եւ թէ՛ ի՞նչ արժէք ու իրականութիւն կը ներկայացնեն անոր գործերուն շուրջ ստեղծուած գնահատումն ու պայքարը:

Պարզապէս արձանագրութիւնը՝ ժամանակի արտայայտութեան, իր մասին:

«Մասիս» շաբաթաթերթը 7 Ապրիլին (1907) կը ծանուցանէր թէ «սեփական մատենադարան» մը հիմնած է, «ծանօթ գրագէտներու եւ բանաստեղծներու գործերը հրատարակելու»: Այդ հրատարակութեանց առաջինը պիտի ըլլար Մ. Մեծարենցի Ծխածանը. սակայն հեղինակին եւ հրատարակչութեան միջեւ — ազգի մը ետ առաջ դրուե-

լուն առիթով — անհամաձայնութիւն մը կը գոյանայ եւ անոր տեղ հրապարակ կ'ելլէ «Պատրանքի Մաղիկներ»ը (Մ. Պարսամբան) : Իսկ «Ծիածան» Յունիսի սկիզբը միայն լոյս կը տեսնէր :

Մեծարենցի բանաստեղծութիւններուն մէջ թաքնուած « հոգին երեւան հանելու եւ զայն սիրցնելու » առաջին փորձը կ'ընէր Ա. Անտոնեան իր յառաջաբանով :

« Ահաւասիկ պատանի մը որ իր արփեզնաց էութեան խաղաղքն ու բզմանքները կ'երգէ բուռ մը տաղերու մէջ՝ և այդ տաղերը մեծ մասամբ ղեղեցիկ և դիւթիչ են, ազնուազգի շղարչներու նրբին ու հրաշարուեստ հիւսուածքն ունին, անոնց ոսկեհուռ՝ յաճախ մարգրտայեռ տողերէն անձկալից հոգիի մը անդրանիկ ցոլքերը կը խուսին, կը վառվոխն՝ դորձուած աղամանդի մը երեսնակներուն պէս. այնքան պայծառութեամբ կը շողան որ ինձի կը թուի թէ զարնան ազուոր առտու մը՝ արեւին զարթնումին հանդիսատես կ'ըլլամ . . . » (*)

Յետոյ եր. Տ. Անդրեասեան-ն է որ իր «հնապատուաստ ու յորդ աշխարհաբարով» գրոհ կու տայ ու մէկ յարծակումով համբաւի դրօշը կը ցցէ անոր զագաթը : Անիկա « Սուրհանդակ »ի մէջ քանի մը խմբագրական ունի նուիրած Մ. Մեծարենցին :

Տ. Չոկիւրեան, « Ծիածանի մէջ ապագայ նշմարիտ, արժէքաւոր » բանաստեղծի մը յատկանիշները ցուցնելէ վերջ՝ Մեծարենցի ներշնչումները կը գտնէ « աղամանդեայ շողիւններով կեղծ երեսաւոր ապակիներու շրջանակի մը մէջ » ու կ'ըսէ . « Իր թերութիւնները մտքի ու մտածումի յայտնի պակասներ չեն բնդհանրապէս . լեզուական ու ձեւական տեսակէտներով արտաքին ազդեցութիւններ են : Մեծարենց ազդուած է արդի բոլոր բանաստեղծներէն և մեր յաճախ անհրապոյր բանաստեղծութեան դրոշմէն բնաւ զերծ չէ իր գործը : Ան ազդուած է ոչ միայն Պարսամբանէն, Յարութիւնեանէն, Մալէզեանէն, այլ նոյն իսկ Տ. Չրաքեանի ներաշխարհէն և ուրիշներէ : Թէ ինչպէս : Պարսամբանին

(*) ԵՒԱՅԱՆ

երջանիկ բառերովը օժած է բանաստեղծը իր գործը «անրր-
ջանք», «երազանք», «տարփանք», «գլխիմանք», «հաշիշ»,
«լազուարթ», «բիլ», «աստափ», «քրքում», որչափ կ'ուզէք՝
Մեծարենց Modernisme-ի հիւանդութենէն բռնուած կ'երևի.
Իր ոտանաւորներուն վերնագիրները հետեւողութիւնն են Յա-
րութիւնեանի: Եսին մասէն զատ Մեծարենց ներաշխարհի
հեղինակէն, թերևս անդիտակցարար, բնագործնակած է յղա-
ցումներ այ: (*)

Ա. Եարուքիւնեան «Ա. Մամուլ»ի մէջ գնահատումի
իր բաժինը կը բերէ. ու շեշտելով Մեծարենցի տաղանդը,
որ «ընթերցող հասարակութեան նկատառման ու դատաս-
տանին հարկադիր կ'ընէ» ինքզինքը, «միաժամ»ը կը նկա-
տէ «խիստ թելադրիչ» անձնավատահութեան մը ապա-
ցոյցը... «Մ. Մեծարենց յայտնապէս կ'անջատուի պատկերաչարին
մէջ: Ասիկա ճշմարիտ բանաստեղծ մըն է խորին ու մարդկա-
յին անկեղծութեամբ բարասիուն: Այս նորեկին մէջ՝ սրտա-
գրաւ ու ջերմաշունչ տաղանդաւոր քերթող մը կը յայտնուի,
որ ապահովապէս գրական խիստ ուշադրաւ ապագայ մը
կը խոստանայ: (**)

Յովն. Գազանձեան եւս «Ա. Մամուլ»ի մէջ կը գնահա-
տէ Մեծարենցի Անդրանիկ գործը աւելի տղաւորութեան,
խորրի եւ լեզուի տեսակէտներով (***) :

Յակոբ Տ. Յակոբեան, «Մեծարենցի եւ իր Ծիածանին վրայ
ֆիջ մը վերջուժուրիս եւ ֆնևարսուրիս» խորագրով կը գրէ
ընդարձակ յօդուած մը, հեղինակին կենսագրութեանը հետ
միասին. «Մեծարենց ինքնայատուկ արուեստ մը ունի, ոգի մը,

(*) ՄԱՍԻՍ 1907 (Յունիս 9) Թ. 28-29 նոր Գիւրեւ. — ԵԻԱԵՄԱՆ. Մ.
Մեծարենցի:

(**) Ա. ՄԱՄՈՒՂ, 1907 Թ. 28 ԳՐԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿ նոր բանաստեղծ մը.
«միաժամ».

(***) 1907 Թ. 29 Հայեացքներ բանաստեղծութեան վրայ եւ ՄԵՄԱ-
ՐԵՆՑԻ ԵԻԱԵՄԱՆը.

ձև մը որ նմանողական չէ։ Ինք իրապէս երեւակայութիւն ունի, երեւակայութիւն մը՝ որ անհամար պատկերներ կ'ընծայէ իրեն։ Իր ոճին զլխաւոր յատկանիշն է պատկերը, տպաւորական և խորհրդանշական (symbolique) հիւսուածքով մը։ Իր նկարագրին ամէնէն առանձնական և ամէնէն արեւելեան գիծը այս հաշտութիւնը, եղբայրութիւնն է որ կը զնէ իրերու և զգացումներու մէջ։ Ակնայ զուակ, կարծես այդ երկրին տխուր աշուղներէն ժողոված է երակ մը անոնց արուեստէն։(*)

Նոր Տաղեր անակնկալ յայտնութիւն մըն էր, որ կու գար Պոլսահայ գրականութեան մէջ «նոր հոսանք» մը ստեղծել եւ տեղի տալ անվերջանալի պայքարի մը։

Ամէնէն առաջ «Մասիս»ի խմբագրապետը կ'զգար նորութիւնը այդ «շունչ»ին, ու կը խռովէր «Սեանյօղիզնի, խորհրդապաշտութեան այդ փող»ին հնչեղ ծայնէն՝ «իր ամէնէն սաստիկ եւ զայրագին օրգոնն ու աղմկայուզութիւնովը։» «Լմբոստ շեղում մը յախուռն խոտորում մը» կը յայտարարուէր Մեծարենցի փորձած այդ զրական ուղղութիւնը՝ մեր բանաստեղծութեան բոլոր ծանօթ ուղիներէն ու ձգտումներէն... «Անոնց երկմտութեան և վարանողական դեղւուումներու պէտք է բսել թէ՛ բանաստեղծութիւնը զոր կը փորձէ Մեծարենց, և որուն փողահարութեանն է նուիրուել որդեկն, անխմատ զառանցական ճիգ մըն է, սպարդիւն ոգորում մը որ իմաստ և արժէք չունի։ Նոր Տաղեր ու ընթերցումը չի տպաւորեր ու չազդէր։ Առջոր ստրասպ մը կայ հոն, անհուն դատարկ մը, որ շօշափելի, կայուն, հաստատ ոչինչ կը ցուցնէ իր բաւիզներուն մէջ թափառողին։ Ամբողջ գիրքին մէջ, ոչ մէկ էջ՝ որ տպաւորէ, որ ազդէ, որ ցնցէ, որ խորհրդածել տայ։ Գիրքին ամբողջ ընթացքին մէջ, գաղափարի ու նիւթի հիմերէն զուրկ տիրապէս անձնական

(*) ՄԱՆՁՈՒՄԷԻ ԷՖԲԵԱՐ 1907 Թ. 1862.

բանաստեղծութիւն մը, խանձարուբուած անիմաստ ու արտա-
ռոյց խորհրդասպաշտութեան մը ձորձերով, անմարտելի և յու-
սահատեցուցիչ է: Պէտք է աւելցնել որ՝ գրիչի ճկունութիւնը,
լեզուին տիրացումը և գիտակցութիւնը, նկարագրելու կարու-
ղութիւնը չէ՝ որ կը պակսին Մեծարենցին: Ունի նկարագրու-
թիւններու յորդութիւն մը բառերու ներգաշնակութիւն մը,
պատկերներու կենդանացուցիչ վրձին մը, նմանաձայնու-
թիւններու հնչական դաշնակութիւն մը՝ ճշմարտագէտ հրա-
պուրիչ և համակրելի ։ . .

Պէտք է մաքառիլ այդ կեղծ արուեստին միջբրտը վանե-
լու, արգիլելով անոր մուտքը և սպրդումը մեր բանաստեղ-
ծութեան անարխուն երակներուն մէջ, ուր կրնայ անդարմա-
նելի աւերներ դարձել, վատախտարակ համաճարակի մը թոյնը
կաթեցնելով հոն ։ . . (*)

Նոր Տաղերու մասին Յ. Տ. Յակոբեանն է նորէն
կ'արտայայտուի, այս անգամ աւելի համոզուած ու վնաս-
կան կը դրուատէ «ինքնատիպ» նկարագիրը Մեծարենցի-

«Իր ճամբան ուրիշին ոտքին տակ չէ ինկած, ինք բացած
է արահետը կեանքի սպառիւր սարին վրայ, և կ'երթայ անկէջ,
թարմ, պերճերանգ, արևայիւր, տխրանոյշ, սրտասարսփ, հոգե-
ցունջ ծաղիկներ ցանկելով, ածուներ շինելով, կամ աւելի
ճիշտը բնութեան հրաշխօս, խանդարորը, զղայաճոխ գոյ-
ները, նրբութիւնները քաղելով, ծծելով ու իր հոգիին մէջէն
պրիամակելով ։ . . Իր գրչին տակ ամէն իր կը խօսի, ամէն
բան իմաստ մ'ունի, անշունչ իրերը երազներ ունին, անյօդ-
կազմաւորութիւնները բաղձանքներ, բնութիւնն է վերջապէս
որ կ'անդրադառնայ ու կը խօսի իր մէջ . . . Հաւատաւոր,
տարփանքներու մէջ վերապահ, բարեմիտ մարդասիրական,
սրտազեղ ու անկեղծ, տո՛միկ խառնուածք ունեցող մեր
արդի միակ քերթողն է: Նոր Տաղերու մէջ կը ներկայանայ
իբր աւելի կատարելագործուած արուեստագէտ մը: Երևա-
կայութիւնը և պատկերացումը այս երիտասարդին քով

(*) ՄԱՍՍՍ 1907 թ. 47 «ԳՐԱԿԱՆ ՀՈՐ ՀՈՍԱՆՔԻ ՓՈՐՁ ՄԸ»
Ենով Արմէճ:

հասած է զարգացումի մը, որուն չի կրնար հաւասարիլ ոչ մէկ
թրքահայ բանաստեղծ ու գրագէտ: (*)

Յ. Գ. Մումինեան, Մեծարենցի ուղղած իր նամակին մէջ
կը գրէ. «Ազնիւ բանաստեղծ, կ'ողջունեմ նոր Տաղերուդ մէջ՝
Ճշմարիտ Բանաստեղծ մը, որ գիտէ զգալ և զգացունել
բացարձակը, և որոյ նման հազիւ երեք մը կրցանք տեսնել
վերջին քսան տարուան անթիւ անհամար հայ քերթողներուն
մէջ:» (**)

Գեղամ Բարսեղեան եւս կը շեշտէ իր գրախօսականին
մէջ «Միածանի Երգիչ»ին իր Բ. երկին մէջ աւելի կատարե-
լագործուած, «իր գիծերուն և հրապոյրներուն մէջ աւելի
ճշդուած» դուրս գալը. «Ահա՛ քնարակիր պարմանին, որ
ծաղկաւէտ ճամբաներէն կը դառնայ կրկին, նոր գեղեցկու-
թիւններով բեռնաւոր: Իր տաղերգուի առաջելութեան ուխ-
տագիր, ընծայաբերուած իր անանուն յոյզերու երջանկութեան
թէ տառապանքին, անկաշկանդ թափառաշրջիկն է ան որ
մերթ կը յամենայ տրտմազին անդորր ստուերներու խորը, և
սակայն հեշտաւէտ ազրիւրներէն կեանքին բաղձանքներն
ու սպրեւու կամքը կ'արբենայ: Մեծարենց ազահովապէս իրմով
ընդլայնեց բանաստեղծութեան տարրը մեր նորագոյն գրա-
կանութեան մէջ, բայց մանաւանդ ճոխացուց զայն նոր շեշտով
մը, և սոյսանայ վերջին բանաստեղծութեան մեծ մասամբ
իրարու նմանող իրարու հետ շփոթուող գոյներուն մէջ ստեղ-
ծեց այն յատկանշական, թարմ գոյնը որ քաղքենի պուէտիկ-
ներունը չէ երբէք:»

Ստուգիւ այս տաղարանն երեան կը բերէ քերթող մը որ
ուրիշ բան չէ, բայց եթէ խոնդաղատանքով լեցուած ջերմ
հոգի մը, ընդունակ մեղամաղձոտ զգայութեանց, համակ-

(*) ՄԱՆՁՈՒՄԷԻ ԷՖԲԵԱՐ 1907 թ. 1994.

(**) Ա. ՄԱՄՈՒԼ 1907 թ. 51.

ուած նարիւրիսոյ ձգտումներով և ապրելու խոր ըզձանքով մը արբեցած 10(*)

Այս տարակարծութիւնները 1908 ի սկիզբը մանաւանդ, գրական պայքարի մը երեւոյթը կ'ստանան : Մասիս շաբաթաթերթը ամէնէն աւելի իր յարձակումները կը կեդրոնացնէ Մեծարեանցի վրայ : Այդ տեղ երեւցած քննադատութիւններուն մէջ ուշագրաւ է խմբագրական մը, ուղղուած «Մեծարեանցեան ակումբին» : (*)

Այդ միջոցին է որ խմբագիր մը՝ Փայրակ (Ժ. Սայապալեան) «պատիւը կ'ունենայ» գրելու «նոր տաղեր»ու մասին, (Սուրհանդակ) իր սա համոզումով թէ « ամէն մարդ ալ կարող է հրատարակութեան մը վրայ իր անկախ կարծիքներն յայտնելու հրապարակաւ : »

Փայրակ գեղագիտական վերլուծումի կ'ենթարկէ քանի մը քերթուած, եւ «խոհարարիկ» սրամտութեամբ մը կը քննադատէ հատորը : Անոր գլխաւոր դիտողութիւններէն մէկն էր ոտանաւորներուն գլխագրով չսկսելու պարագան. բան մը՝ որուն խորը «մարմալ եւ անտրամաբանութիւն» կը նշմարէր : Իրեն կը պատասխանէ Մեծարեանց ընդարձակ յօդուածով մը, ուր ընդհակառակն ոտանաւորին բոլոր տողերն ալ գլխագրով սկսելուն մէջ տրամաբանական ոչ մէկ յենակէտ կը գտնէ եւ կը պատճառարանէ կրկին իր տեսակէտը, որ է « ըստ կէտադրութեան օրէնքին վերջակէտէն վերջ միայն գլխագրել » : Այս առիթով ան կը գրէ . « Անշուշտ նոր Տաղերուն մէջ կան շատ նկարագրական ոտանաւորներ՝ ուր իմաստասիրութիւն չկայ, այսինքն ընթերցողին թողուած է կրած տպաւորութենէն մեկնիլ դէպի որոշ իմաստասիրութիւն մը՝ որ դիւրաւ կը ծնի ամէն վտու տպաւորութենէ . Բայց տխուր ու տգիտական բան է մակերեսիկ նկատողութեամբ մը գլխովցած՝ ելլել կարծեցեալ սնանկութիւններ մուշտակելը » . . . Հոս հարցում մը կը ծագի . ինչ է այն

(*) ԲՈՒՋԱՆԴՈՒՆ Թ. 3400 ԹՈՒՂԹԵՐ « Նոր Տաղեր » ք :

(**) ՄԱՍԻՍ 1908 Թ. 14-15 ԲԱՊԹԵՆԵՆԵՐԸ (Ե. ԱՐՄԷ) :

դպրոց կազմողի պիտակը զոր նկնահատակ afficheurներ կ'ուզեն փակցնել ճակատիս՝ որ շատ բարձր կը մնայ իրենց հասակէն: Ի՞նչ են այն խոշոր բառերը (ուսմիրայ, ուհա-հորդ, առաջնորդ, առաքեալ) զորս անունիս կցելու տխրահոչակ պատիւը կ'ընեն. չէ՞, ես լեզուական առաքելութեան փառատենչիկ ցանկացողներուն կը թողում այդ լայրժուն տխրոսները, ու կը դառնամ ըսել ու պնդել թէ ես երբէք զըսրոցի մը հետեւելու կանխակալութիւնը կամ նոր մը հիմնելու ունայնափառութիւնը չեմ ունեցեր: Ամէն մարդ որ իր անհատականութեան և արժանապատուութեան գիտակից է, ինքնին դպրոց մը կը կազմէ արդէն: Յետոյ տեղն է ըսել նաև թէ ես երբէք խորհրդանշական ստրուկ մը չեմ: Փոխարեութեանց ու նմանութեանց ուժգնութիւններ ու նորութիւններ՝ զորս կը սիրեմ գործածել՝ կարծել տուին թէ սկնպոլիսը մ'եմ, բայց ատենցմով կը յիշեցնէի միայն Սկնպոլիզը՝ որուն բոլորանուէր ուխտադիր մը չըլլալէ զատ՝ հակընդդէմ բնութենապաշտ հակումներ ալ ունիմ անոր հանդէպ, այսինքն կը նախընտրեմ ճաճանչաւէտ Կեանքը, բարբախուն ու եռուզեա Բնութիւնը՝ խորհրդանշական զուսպ ցրտութիւններէն:»^(*)

Մեծարենց ունի նաև Յանգապատում (Մէնպոլիզմը) մը՝ Հրայկայ կեղծանունով, ^(**) ուր՝ «Հայ Դպրութեան սեմէն ներս, կը ներկայացնէ իր հակառակորդներուն ունեցած արժէքը: Անիկա անպատասխանի կը թողու Փայլակի այնքան ծիծաղելի ու տղայական ոճով կրկնած պատասխանները՝ Ռեալիզը (յանգապատում) եւ Կանխամաս Չասիկ:»^(***)

••

Իր գործերէն դուրս կը մնան տասնեակ մը քերթուած ու քանի մը թարգմանութիւններ:

(*) ԹԻՒՂԱՆԴԻՈՆ 1908 (Մարտ 28), Թ. 3488 ՅԵՏԱՄԵԱՅ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ.

(**) 1930 1908 p. 5

(***) ՄԱՍԻՍ 1908 p. 11 եւ 20

Մեծարենց 1907ի սկիզբները իր Սիրոյ Թաղում-ը (Լըվ Փիրօք) (*) Թարգմանութենէն ետք կը խզէ յարարերութիւնը «Մասիս»-ի հետ: Ուրիշ երկու թարգմանութիւն՝ Հօրսիսական Օրօր եւ Փոքրիկ Կապոյտ Տղան (էօփէն Ֆիլա) (**) լոյս կը տեսնեն «Մազիկ»-ի եւ քանի մը արծակներ՝ Տնկորին Երգը, Ջրին Մտաը ու Որբին Տերերը «Սուրհանդակ»-ի մէջ: (***)

Իսկ «Արեւելեան Մամուլ» կը հրատարակէ եօթը քերթուած՝ Լլլայի՛, Լլլայի՛ (Աւտուն), Թղթիկը, Հոգնանգիս, (1907), Սիրե՛րգ, Իրիկնախնայ, Սիրե՛րգ, Խունկ եւ Արցունք (1908), որոնցմէ Թղթիկ-ը դուրս ձգուած էր գրաքննութեան կողմէ Նոր Տաղերու հաւարածոյէն, իր մէկ քանի անհասկնալի! Եւ «բոց» բառերուն համար:

1908 էն մինչեւ իր մահը պոլսահայ հանդէսներու եւ տարեգրքերու մէջ կ'երեւան Մեծարենցի՝ Տո՛ւր Ինձի Տե՛ր... , Նարեկացիին Հե՛ս, Մի՛սք եւ Բնութիւն, (****), Չեղձերը (արծակ) (*****), Մանուշակ եւ Մամուռ (*****), Տեսիլ, Կոյրը, Կաղը Համերը քերթուածները:

Այս շրջանը կը բանայ տխուր մէկ էջը իր գրական կեանքին: Մեծարենց ջերմ հետեւող մըն էր յեղափոխական գրականութեան: Կը կարդար Գրօշակ, Ռազմիկ, եւ ուրիշ արգիլուած գրքեր ու հանդէսներ, զորս իր ընկերները կ'ըստանային արտասահմանէն: Վտանգաւոր այդ գրութիւնները կարդացուելէ ետք դատապարտուած էին այրուելու վերջին կայանը՝ Սամաթիա:

Մեծարենց կը կարդայ նաեւ Հոգեվարքի եւ Յոյսի Չաները (Միամանթօ): Այդ հրատարակութիւններով իր մեջէն կ'ընդ-

(*) ՄԱՍԻՍ 1907 թ. 21.

(**) ՄԱՆԿԱՆՅ ԵՄԱՂԻԿ 1907 թ. 39-40.

(***) Վերջին երկուքը կ'աւր ասպուին Ա. Վրդ. Սիրունեանի գրական հաւաքածոյին մէջ:

(****) ԼՈՅՍ 1908 թ. 12.

(*****) ԵՄԱՂԻԿ 1908 թ. 1.

(******) ԵՄԱՂԻԿ (սղոց եւ դպրոցականներու) 1908 թ. 34.

անցնին «նոր տառապանքներ ու զգայութիւններ ու պահ մը իրեն երգել կուտան «հայ արիւնին եւ հայ վշտին վսեմ տրտմութեամբը սարսուզին քանի մը բանաստեղծութիւններ, զորս կ'ոչնչացնէ յետոյ սարսափի ազդեցութեան տակ: Վ. Թաթուլ կը յիշէ անոնցմէ մէկուն երկու անջատ տողերը.

«... Հրապարակներուն վրայ ստրոփը հաց՝ հաց կ'աղաղակե ... »

«... Լուսինը խեղդաման այլն եր հայրենիքս... »

Մեծարենցի այդ հայրենաշունչ էջերէն Երգ մը միայն կը հասնի այսօր մեզի, իր կողմէ մահուանը սնարին ժօտ թելադրուած եւ գրել տրուած ուրիշին, որ կը վերջանայ տողերով.

« Գոյ՛, մօտեցու՛ իմ ձեռքին
սասուածաբոցն, հրայան
զի սակե քան ինձ կրկին
կը յիշեցնե Վրե՛մն արեան ...(*) » :

..

Մեծարենց կ'անցունէ հիւանդութեան ամբողջ շրջանները: Իր նամակներէն մէկուն մէջ - ուղղուած՝ Տրթ. Գասապեանի — կը գրէ. « Կարդացի բոֆախսի վերաբերեալ զիր-
քը (**). բոֆախսը իր բոլոր նուպաները փորձեց իմ վրաս ու յաղթական եղաւ. արդեւ կը ֆրսնէի, արիւն աչ փոխեցի Էուրեմն սակե ինչ կասարեալ է. հագս խիստ շատ է, մեղմացուցիչ դեղ մը կ'ուզե նորեւ...: »

Ան կը կրէ ազդեցութիւնը այդ նուպաներուն ու տազ-
նապաներուն: Հոգեկան լաւ ու վատ տրամադրութիւններ կ'իշխեն փոխն ի փոխ իր վրայ եւ անզիտակից պահեր մերթ անհանդուրժելի կը դարձնեն զինքը: Դժգոհէ՛ ու չկամ

(*) ԱԶԴԱԿ 1908 p. 1

(**) Consultations Médicales sur Quelques Maladies Fréquentes
(Dr. T. Grasset)

ամէն բանի դէմ. անկանոն ուտել խամելու կերպը: Դիւրազրգիւ, պատրուակ կը փնտռէ նեղացնելու ծնողքը:

Օր մը, Թօփ-Գարու, իր մայրը երբ կը զանգատէր Տքթ. Օֆէլիայի, ատիկա զգացնելու համար, բժշկուհին կ'առաջարկէ անոր օդափոխութեան երթալ քանի մը շաբաթ իրենց մօտ, որպէսզի այդ միջոցին իր մայրը կարենար հանգիստ ընել: Միսար չկրնալով զսպել իր արցունքը՝ կ'ըսէ. «Իրաւունք ունիս, որքան կը սառսպեցնեմ խեղճ մայրս:»

Միշտ զգայուն ու դիւրայոյզ, բայց գրեթէ չի յանախեր իրեն հոգեկան շրջափոխումի եւ լքումի անյոյս՝ վայրկեաններ:

∴

1907ի աշնան, Միսարի ծնողքը կը փոխադրուի Սամաթիա՝ երկյարկ ու ծովահայեաց տուն մը, որ կը գտնուէր կայարանէն թիչ հեռի: Ունէր բակ մը եւ մաս մը պարտէզ: Հոն երթալու համար պէտք էր բարձրանալ չորս-հինգ մարմար սանդուխներէ: Այդ հաւասարութեան վրայ, առաջին յարկը կը մնար Բանաստեղծը՝ երկու պատուհանով սենեակի մը մէջ: Իր մահճակալէն զատ այնտեղ դրուած էին լուացարան մը, անոր վրայ ուտելիքներ, ու շարքով դեղերու սրուակներ: Գրոց մը՝ ուր սովոր էր պահել իր ծանօթներէն բերուած պտուղներ եւ անուշեղէններ, հրամցնելու համար զանոնք նորէն իրեն այցելողներուն: Առջեւը զրասեղան մը՝ ան կը նստէր մինչեւ իրիկուն բազմոցին վրայ. անմիջապէս քովը կար գրակալ մը ու վրան գրքեր: Կը հագնէր սրճագոյն զգեստ. գլուխը բաց, կրունկը ցած քարոթներ իր ոտքը, նիհարակազմ, միշտ խոկուն ու տժգոյն, խունկի պէս տղայ մը: Երբեմն, կարմիր ֆէս մը գլուխը դուրս կ'ելլէր տունէն, դեղարան կամ հացագործին երթալու համար: Քալուածքը դանդաղ ու դողդոջ, կանացի էութեան մը շարժումներով: Փողոցին մէջ իր սխալուէր կը յիշեցնէր խոշոր դաշտաշուշան մը: Խիստ յատկանշական՝ անոր

դրսերեւոյթը: Հելլէն դասական ծուլուածք մը, հայեցի արտայայտութեամբ. իր դէմքը՝ ողորկ, կիսափայլ մորթով մը քողրուած: Լայն ճակատը մտածումներու հոծ ցայտեր կը կրէ իր վրայ: Երկար մելամաղձօրէն շերտուած կապիճներու խորը կտոր բիբեր՝ կապոյտի, կանանչի ու դեղինի խառնուրդ երանգով մը: Զուածեւ կզակը ընդերեզոյ սեւ մօրուսիկի մը երկու մատը կրօնական դրօշմ մը կուտային իր դէմքին, ինչպէս « աշխարհի ատելութիւնները անտուածային խորհուրդներու մէջ լկկելու վազող արեղայ» մը: Ուսերէն ընկճուած, նիհար հասակ մը, ու թեթեւ մը կեանքի բեռին տակ կարծես: Իր ժամանակէ առաջ լրջացող աչքերուն հասունութիւնը կ'արտայայտէր առողջ մտածումներու տէր մէկու մը դիմագիծը: Պահուրտած աչքեր, որոնք իրենց սարսուռը նայուածքէդ ծածկել կը ջանան, ամէն անգամ որ ակնարկի մը հանդիպին: Խօսուածքը մեղմ ու ցած, աւելի շունչ քան թէ պարբերութիւն է որ կ'ելլէ իր հազագնեքէն ու երբ ճգնի լայն կերպով բացատրելու իր միտքը, գաղափարները, կարմրութիւն մը կը պատէ դարկահար այտերը. անողոր յայտարարը՝ զինք հիւժող ախտին:

Անակնկալ այցելութենէ մը վախնալով կը զգուշանար Միսաք ցերեկները պառկելէ. ու եթէ պատահէր որ իր բարեկամները անկողինը գտնէին զինքը, ան շուտով մը ոտքի կ'ելլէր ու կ'ըսէր ժպտագին. « Զեի կարծե՛ր որ այսօր ինձի պիտի գտնուիս, ուսիս ի՛նչ մը ֆնամալ փորձեցի... » յետոյ զգեստները ձեռքը դուրս կ'ելլէր հազուելու: Կու գային յաճախ իր ընկերները տարցնելու իր խուցը մտքի ու զրջի խօսքերով: Վ. Թաթումի գրեթէ ամէն օր կ'այցելէր:

Զմեռուան մօտերը նորէն արիւն փսխած էր ու երթալով վիճակը կը ծանրանար: Իր մէջ կը նուագէր հետզհետէ տոկալու, դիմադրելու կարողութիւնը: Զինքը կը դարմանէին Տրթ. Գասապեան, անոր կինը եւ Տրթ. Իշլէմէճեան: Օր մը, դեկտեմբերին, իրեն եկած էր Տրթ. Գասապեան. չափ չունէր անոր ոգեւորութիւնը երբ ստացաւ նամակ մը Օֆէլիայէն եւ անգլ. թարգմանութիւնը իր « Հոգեհան-

զիստ»ին: Շարա՛թ մը ետք Տրթ. Գասապեան ֆարք մը կը ստանար Վահրամէն անմիջապէս Սամաթիա գալու: Միսաքի վիճակը մտահոգիչ էր: «Աջ բոխ կը ըննայ կոր», ըսած էր ան վերջին անգամ: Եւ ահա թէ ինչ արծանագրեց Գասապեան այդ այցելութենէն ետք իր օրագիրին մէջ: «Զինքը ոտքի վրայ կը գտնեմ, նիհարցած, տրտում, բայց սիրտէն, նուրբ, համբուրելի: Անցած է ոտքին ցաւը: Կը խօսի արիւնքթութեան մասին, ինչպէս նաեւ իր ընդհանուր վիճակին վրայ: Զգիտնալու կը զարնեմ, կը շառագունի, կարծես ամօթահար: Ու՛րբ կ'արիւնի սիրտս, վա՛խ Մեծարեանց: Կը բժշկագործեմ: Կը հատնի՛ն կոր թոքերը: Սիրտը կը բարախէ տենդոտ, ա՛խ, ինչ կսկիծով կը լսեմ: Յետոյ խորհուրդներ, մխիթարութիւններ, որոնց թոյնը՝ լեզուն կ'այրէ: Սրտանց տխուր, դրսանց զուարթ՝ կը շէնցնեմ տղան, որ կը ժպտի՝ շուտ մը: Վահրամ Օֆէլիա, օրուան գրականութիւնը, իմ ձգտումներս, իր գրելու տրամադրութիւնը, եւ, զինքը բուժելու, կազդուրելու միջոցները չեն զգացներ մեզի ժամերը, որ կը սահին: «Ընդհնւոյ» կ'ըսէ բանաստեղծը, նորէն ու շուտ եկուր բսել ուզելով: «Տրտում եւ այտօր, կը ձանձրանայի, օ՛խ ուրախացուցիր զիս...» Յետոյ իր բաղձանքը՝ գաւառ երթալու մասին...»

Այդ օրերուն դարձեալ, Միսաք կ'ընդունի այցելութիւնը Տրթ. Օֆէլիայի եւ անոր ամուսնին: Նախապէս լուր տրուած է իրեն ու ան պատուհանին մէջ կարծես շրջանակուած կը սպասէ անհամբեր: Իր անձկութիւնը կ'աւելնայ, լսելով սուլումը շոգեկառքին. սիրտը կը թըրվրոայ, իր նայուածքը անթարթ ձգած է փողոցը: Եւ ահա կ'երեւան հեռուէն: Կը ճանչնայ: Յանկարծ իր դէմքին վրայ կը շրջագծուի կարմրութիւն մը. աչքերը լոյս կ'առնեն կարծես ու դողդղալէն ոտքի կ'ելլէ դուռին լուանը քաշելու: Իր առաջին բառերը կ'ըլլան «Օֆէլիա՛, Տիգրա՛ն:» Զեռքերը երկարած անոնց ուսերուն սանդուխէն կը բարձրանայ վերնայարկը. կը նստի անոնց մէջտեղը, իր տար ու խոնաւ ձեռքերը անոնց ծունգին դրած: Հարցու-

մէ առաջ կ'ըսէ. «Գիտն՛ս, Օգիկիա, դեղերդ շատ օգուտ չըին . . .»
Մեծ հաւատք ունի անոր դեղերուն ու պատուէրներուն
վրայ: Իր խօսքերը կանխամտածուած են, կտրուկ, կարճ

ու միշտ իմաստալից: Բայց կը պատահի որ անոնց ներ-
կայութեան բռնէ իր հազը: Դուրս կ'ելլէ կամաց մը սեն-

եակէն, յայտնի չընելու: Կը հասկնան, ու Տրթ. Օֆէլիա կը հետեւի անոր: Միսաք լուացարանին առջեւն է, ձեռքերը սեղմած մարմարին կը հազայ չոր ու խղզուկ հազով մը. կը թքնէ սրտատրոփ ու ջղապիրկ. տար ու պաղ քրտինք մը կը հոսի ճակտէն վար, ուր զովացուցիչ սպեղանի բժըշկուհիին ձեռքը միայն կայ: Ան կը հազայ, նորէն կը թքնէ, անընդհատ, մինչև որ հանդարտի: Սենեակ կը բերեն զինքը. այնտեղ կը հեւայ ժամերով, գլխահակ, տխուր ու լուռ, մերթ խանդաղատ նայուածք մը կը պտտցնէ շուրջը, ու կ'օրրէ իր գլուխը հասկցնելու համար իր հոգեկան տագնապը: Բառ մը անգամ չ'արտասաներ, իր ցաւը բացալայտելու. անոնց ներկայութիւնը բաւական կ'ըլլայ շուտով վերագտնել տալու անոր իր սովորական վիճակը:

«Միշտ յուսալ կու տայ այս հիւանդութիւնը. արդեւ եղբայրացած կը զգաւ ինձգիմեսս անոր հետ. կ'ըսէ որ մը Վ. Քարուլին:»

1908-ի գարունը քիչ մը կազդոյր բերած էր իր սրունքներուն: Կազդոյր մը՝ վաղանցիկ, որ կը զգացնէր սակայն մերձեցումը անխուսափելի փլուզումին:

«... Օր մը, շիտակ ինձի եկաւ: Հիւանդագին կարմիր մը բացուած էր այտերուն վրայ, այնքան վառ որ պահ մը խարկանքը ունեցայ թէ իրօք առողջացած է, եւ իրեն յայտնեցի ամբողջ ուրախութիւնս, ամբողջ երջանկութիւնս:

—Չէ՛, ըսաւ ցաւագին շեշտով մը, չէ...

Յետոյ, յանկարծ բողոքի ժէսթով մը որ կարծես երկընթին կը հայհոյէր,

— Կը հատնի՛մ կոր... կը հատնի՛մ կոր...մրմռաց:

Դուրս հանեցի զինքը: Անուշ զարնան օդ մըն էր. փողոցները կը յորդէին արեւով, կեանքով ուրախութեամբ: Ըղծանքով թէ նախանձով կը նայէր դէմքերուն, եւ ամբողջ մարմնովը կը ցնցուէր երբ հրճուանքի կանչ մը կամ երաժշտութեան կտոր մը կը լսէր: Կեանքի գեղեցկութիւնը, խինդն ու ծիծաղը պարզապէս անճանգիստ կ'ընէին զինքը: Չէր ուզեր անոնց վրայ խորհիլ, որպէս զի աւելի չդառնանայ բաժանման պահը, որուն քստմնելի արագութեամբ մը մօտենալը կը զգար ապահով-կերպով:

Թագսիմի պարտէզը, ուր մտանք, չուզեց խառնուիլ բազմութեան, առանձնացաւ ծառի մը շուքին տակ, թուփերու շրջանակի մը մէջ, եւ շուտով հանդարտեցաւ : Բայց հազիւ նուազախումբը կտոր մը զարնել սկսած էր, չկրցաւ կենալ ու դուրս ելանք :» (*)

Միսաք տունն էր ալ գրեթէ, անձնատուր՝ իր անյաղթելի ծաւին: Անկէ ետք կը յաջորդէ դառն համակերպումը հոգիին, որ հրաժեշտ կ'առնէ կեանքէն յամբ, տառապագին: Ոչ մէկ բան այնքան կը մտայուզէ զինքը, որքան իր գրքէ ու գրէէ գրկուիլը եւ ծերունի մայրիկին արցունքը: Նորէն ան գիտէ քաղցրացնել իր տառապանքը: Իրիկնամուտի խաղաղ պահերուն, կ'ելլէ անկողնէն ու կը նստի վերնայարկը ծովահայեաց պատուհանին առջեւ, ու « ֆիչ մը վախով ու ֆիչ մըն ալ արցունքով » կը դիտէ լոյսերուն մեկնելը: Երբեմն կը կարծէ լսել ձայն մը « մեղեդի սլուրջիւն մըն է ան, « բուրումնաւե ժապաւեկն » որուն հեշտութենէն ռունգերը կը սարսռան: Ու ճիշտ այդ պահուն կը տեսնէ « զոյց մը ձեռֆեր » որոնք հեշտին ծափի մը մէջ կը համբուրուին եւ յետոյ կը բոլորուին անտեսանելի բերնի մը շուրջը, ձայնին ժապաւէնը կ'երկարածուի յանկարծ ու ինք արդէն կենսանուաղ... Ու այսպէս ամէն իրիկուն, մթնշաղին ստուերախառնութիւններէն անդին « շեռնագիծ հորիզոնին հուսկ բոցին մեջ » լուսեղէն թափանցիկ ձեռքերը կ'անբջազժուին: Ու վերջապէս իրիկուն մը, « անշիջանելի ախունի » իրիկուն, իսպառ թօթափած վարանքին պարապնդումը, ան կ'անցնի զինքը տեսիլքէն բաժնող անջրպետին յորանջումին վրայէն. կը սուրայ մինչեւ ծովափունքը, մինչեւ ձեռքերուն հորիզոնը ու հոն կը տեսնէ որ երկու « բուսեղիս աղջիկներ » ցոյց կուտան իրեն դիւթական պարտէզ մը ... : Վերադարձին մութը արդէն թանձրացած՝ ձեռքերուն տեսիլքը չկայ: Ու ծոլեզերքի պատուհանին նստած հիմակ ալ « անհուն քախմանքով » կը դիտէ լոյսերուն մեկնումը ամէն իրիկուն. ու մթնշաղին ստուերա-

(*) ՎԵՐՁԻՆ ԼՈՒՐ Թ. 2560 Ա. Անտ5եան :

խառնութիւններուն մէջէն, ան կը յառի լեռնագիծ հորիզոնին ըոցին՝ ուր դիւթական ներմակ ձեռքերուն տեսիլքը թոշնած է ալ չվերածաղկելու համար: Եւ ամէն իրիկուն իր հոգիին մէջ՝ հեռալուր ծայն մը կը կանչէ պաղատագին. « Ով իմ հորիզոնին վրայ շուշանացած ուրուային ձեռքեր, անգամ մըն ալ զեք երեւցիք ինձի, ո՛վ շուշանի ծաղիկներ, անգամ մըն ալ զոնի յիշել տուիք մեր վաղեմոց շուքիւններուն երգը մտնուած. ո՛վ յուստոյ փոստուաներ ու զանակներ, հեղձ մըն ալ զեք սպաղացնեիք մեր փարփառ շիքերը՝ հորիզոնին մտքին մէջ: (*) Չայնը այնքան յուզիչ է որ հեռաւոր հորիզոնին մութին մէջ ձեռքերու տեսիլքին տեղ՝ «բոց մը» կը փայլատակէ, որ սակայն աւա՛ղ, վաղեմի «սպիտակ շուշանախան տեսիլք» չէ: Ան կը դառնայ նորէն իր անկողինը «անզօր տեսիլք» մը, կը տրայ մանաւանդ զիշերները, երբ մինակ է . . . :

1908ի ամառնամուտը անզօր կ'ըլլայ իրմէն բաժնելու ցաւատանջութիւնը եւ անկարող կը դարձնէ զինքը շարժաւոր կելու, քանի մը քայլ առնելու «եղեւիներու պուրակ» ին մէջ Հեյզելի, ուր մեծ զոհողութիւնով ծնողքը կըցած էր տնակ մը վարձել ու հոն փոխադրել Միսաքը, իր փափաքին համաձայն: Օր մը միայն, քանի մը ժամ հագիւ կը նստի ան ծառերու հովանիին տակ: Այդ օր ընկնուած ու տխուր կ'երևար: Իրեն հրաժեշտի եկած էր Տրթ. Օրթէլիա, Ատաբազար մեկնելու համար: Միսաք կը խնդրէր անկէ գէթ ժամանակ մըն ալ չթողուլ Պոլիսը, եթէ կարելութիւն կար: Երկուքին համար ալ ակներեւ էր ու վրդովիչ՝ անդա՛ռ այդ բաժանումը: Միսաք այնուհետեւ կ'իյնար անկողին, միշտ սնարին վերեւ ունենալով իր մայրը: Կիրակի օրերը զինքը տեսնելու կուգային ազգականներն ու հայրը, որուն կ'ըսէր օր մը. «ա՛յ խայտալեզայ հայր...»

(*) ԵԱՂԻԿ 1908 թ. 1 ՁԵՌ-ԲԵՐԸ

Իր մահէն քանի մը շաբաթ առաջ նամակ մը կ'ստանայ ընկերներէն, որոնք կը փափարէին իրեն այցելել: Միտաք խորհրդակցաբար իր մօրը հետ, կը պատասխանէ թէ աւելի լաւ պիտի ըլլար յետածգել ամիս մը, երբ ինքն ալ ոտքի, պիտի կարենար միասին «շնչել բոյրը եղեւիններուն», որոնց այնքան մօտ, բայց այնքան հեռու կը գտնուէր: Այդ առթիւ կը խընդրէ նաեւ անոնցմէ հետերնին քանի մը գիրք—քերել: Կը կարդար տակաւին: Աւելի կը նախընտրէր բժշկական ու կրօնական գրուածքներ: Նարեկ ու Ասուածաշունչ իր սնարին պահապաններն էին: Կը հծծէր մանաւանդ Նարեկը՝ ուրկէ իր սիրած պատկերներուն եւ ուրուագիծերուն մէջէն յայտնուած էր Նարեկացիին՝ «սրբութեան իղծին կրակովը վառուած» աղօթասաց մեծ բանաստեղծը, իր հաւատքին ու հոգիին անշէջ մորենին:

..

Մեծարենցի վերջին հրատեչտը յուզիչ է ու եղերական: Կ'երթայ մահուան անվրդով ու գիտակցութեամբ: Մեռնելէ քանի մը ժամ առաջ ան վերցնել կու տայ իր սնարին տակէն գրքերը՝ որոնք հիմայ աննամզիս կ'ընէին զինքը. յետոյ կ'ըսէ. «մայր, նսխմ ինչ մը», ու կը բարձրանայ քովընտի խմելու մնացած դեղերը՝ վաղուան չծգելու համար: Պահ մը անոնց ազդեցութեան տակ աշխոյժ մը կը զգայ ու կը խնդրէ մօրմէն զինքը հագուեցնել: Սակայն շուտով կը յաջորդէ հանդարտութիւնը վերջնական, կենագրաւ...:

Հոգևւարքը կը սկսի արադաղներու կանչէն պահ մը առաջ, շաբաթէն կիրակի լուսնալու գիշերը (Յուլիս 4), երբ Միտաք կը խնդրէ մօրմէն առանձին թողուլ զինքը. «Մայր, միւս սենեակը ... համզասացիր ... կը հասնի սիրս... կը կանչեմ եկուր...»: Ու մայրը մինչ արցունք կը թափէր դուրսը հողին վրայ, դրան բացուածքէն կ'իմանայ մահամերձին երեք անգամ հազալը. ու «Մայր»... հոգի տուած է արդէն:

Ամայի այդ կղզիին մէջ՝ կը մնայ երեւակայել անյուսութիւնը իր անմխիթար մօր, որ նորէն քաջութիւնը կ'ու-

նենայ ծածկելու դէմքը իր սիրելիին, անոր թեւերը խա-
չանիշ ընելէ ետք: Կը ծածկէ ան անկողինը իր զաւկին,
եղևինի կանաչ ուտերով, զորս Մեծարենց վերջին օրերուն
բերել տուած էր, յետոյ անոր սնարին վերեւ կը դնէ խունկն
ու մտը սպասելով լուսածագին...:

Առտուն, Միսաբի հայրն ու եղբորորդին այցի կու գան:
Կու գան դէմ դիմաց դառն իրականութեան հետ: Անոնց
առջև կը պարզուի սրտառուչ պատկերը մահատան:

Յոյն կիներ, որոնց չէր յօժարած մայրը լուալ տալու
մարմինն իր զաւկին, կ'օգնեն մեռելը իջնցնելու ծովեզր, ուրկէ
կէս օրուան մօտերը ճամբայ կ'ելլէ նաւակ մը զիրենք Սա-
մաթիա տանելու: Հոն, սիրելիներու արցունքին ենթակայ՝
կը հանգչի անշունչ մարմինը Բանաստեղծին, սաւաններու
մէջ փաթթուած: Ու տեղի կ'ունենայ յուղարկաւորու-
թեանց ամէնէն միսթիրն ու ողբերգականը՝ Մարմարայի
ջուրերուն վրայ: Անոր բնութենապաշտ հոգին իր անմահ
էութեամբը վերջին անգամ կ'արբենայ յորդ պայծա-
ռութիւնն Արեւին: Ժամը՝ օրուան, ուր ամէն ծայն ու
շարժում նուաղած, ականջալուր կարծես աներկրային մե-
ղեղին մը քաղցր թրթռացումին՝ ծով ու երկինք կը բացուին
բերթուածի մը էջերուն պէս, ուր արարիչ Վրժին մը խսկու-
թեան խորհուրդին վրայ կը խաղցնէ իր վերջին երանգը. եւ
այդ՝ հրաժեշտը վաղազրաւ Քերթողին, որ կը թեւարկէ դէ-
պի յաւէրժութիւն: Ու նոյն ատեն, անոյշ զեփիւռ մը կը բերէ
հեռուներէն ախտաբար զովութիւնը վշտաբեկ սրտերու...:
Մերթ հառաչ մը հոգեսոյս, ու հեծկլտուք մը դիւրաբեկ՝ կը
խառնուին մանրաբայ ծայնին՝ զոր կ'արտահնչեն թեւեակ-
ներ, որոնք կը հետեւին տարագնաց այդ դազաղին ինչպէս
զոյգ մը կերոններ...: Կառաջանան: Կ'երթան անոնք՝ ծնողքը,
յանձնելու հողին իրենց սրտահատորը. իրենց յոգնավաստակ
պտուղը զոր խլած էր դժնէ՛ նակատագիրը: Անոնք կ'երթան

սառ. հողին յանձնելու մաս մը նաեւ իրենց ապրումներէն, իրենց հողիէն որ կրեց անջնջելի դրոշմը՝ Տառապանքը բաժնող անդիմադրելի ծաւին . . :

Երեքշաբթի առաւօտ Միսաբ Մեծարենցի դագաղը կը բերեն Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին, ուր կը կատարուի վայել յուղարկաւորութիւն մը: Մահաբեմը՝ հովանաւորուած՝ տաճարին սպիտակավառ կամարով: Չորս կերոններէ շրջապատուած դագաղը կը հանգչի երկու պսակներու ներքեւ որոնք կը կրեն սպիտակ շղարշ ու ծաղիկներ:

Խորանը լուսոռոգ. ջահերը վառ: Նախապատրաստութիւն սուգի հանդիսաւորութեան: Եկեղեցին լեցուն է յուղարկաւորներով, որոնց մէջ կը նշմարուին նաեւ ծանօթ անձեր, գործի աշխարհէն, բարեկամները՝ հանգուցեալին սգակիր հօրը:

Պսակ մը նուիրած է Կէտիկ փաշայի Թաղ. Խորհուրդը: Գնարածեւ ծաղկեպսակ մըն ալ բերած են Մեծարենցի ընկերները հետեւեալ վերտառութեամբ. « Թանկագին Միսաբին իր ընկերներէն Գ. Բարսեղեան, Շ. Միսաբեան, եւ Վ. Թաթուլ: »

Երեք վարդապետ՝ Տ. Գէորգ Արսլանեան, Տ. Յակոբոս Շահպազեան եւ Տ. Կարապետ Մկրտիչեան կը կենան եկեղեցական դասին զուխը, որ կը բաղկանայ վեց քահանայէ եւ երկու դպիրէ: Կը նախագահէ ծերունին Շահպազեան Վրդ.: Դասին մէջ, սգակիր կեցած են Տ. Ջարմայր Կէօղիւրեան, Տ. Վահրամ Յակոբեան, Տ. Արիստակէս Վարժապետեան (Սկիւտար), Տ. Սահակ (Պէշկէկթաշ), Տ. Գալուստ եւ Տ. Մարտիրոս (Կ. փաշա): Իսկ դասին ետին՝ արտասուլից՝ վաղամեռ բանաստեղծին հայրը, եղբայրը՝ Սարգիս, ընտանիքի անդամներ եւ ազգականներ:

Ներկաներուն մէջ կը նշմարուին Յ. Կրճիկեան, Գ. Ճիվանեան, Յ. Գորեան, Մ. Աճէմեան, Ա. Փանոսեան, Վ. Յակոբեան, Հ. Նազարեան, Ս. Չէօմէքճեան, Ա. Միւլապահեան, Օ. Չ. Սարաֆ, Ա. Այվազեան, Յ. Թ. Հինդլեան, Տ.

ՄԵՆՈՒՐՆԵՐԻ ՇԻՐՈՒՔ

Չէօկիրեան, Գ. Բարունակեան, Գ. Իրրանոսեան, Ե Շահէն Ս. Դաւթեան, Ե. Ճնծալեան, Վ. եւ Գ. Զարդարեան, Ն. Քէօշէեան, Ե. Գլըճեան, Կ. Ն. Գարրիէլեան: Կեդր. Վարժարանէն՝ Ա. Կամսարական, Հ. Համբարձումեան եւ աշակերտներ:

Արարողութիւնները կ'սկսին առտուան ժամը 5 ին (ը.թ.): Դամբանականը կը խօսի բանաստեղծին ազգականներէն Տ. Գէորգ Վրդ. Արսլանեան, Պօղոս Առաքեալին մէկ խօսքը բնաբան ընելով:

Վերջին «Հայր մեր»-ը ու «Հոգւոց»-ը կ'արտասանէ Շահպազեան Վրդ. ու կարգը կու գայ թափորին: Ոչ ծոպ եւ ո՛չ ալ կերոն կրող կ'ըլլայ, բայց այդ ձեւապաշտութենէն աւելի բան մը կ'ընեն տարաբախտ բանաստեղծին տարեկից բարեկամները՝ Գ. Բարսեղեան, Շ. Միսաբեան, Ե. Տէր Յակոբեան, Ա. Անտոնեան եւ ենովք Շահէն, իրենց ուսերուն վրայ կրելով դազաղը մինչեւ եկեղեցիին հրապարակը. մասնաւորապէս երկու երիտասարդ գրողներ՝ Շ. Միսաբեան եւ Գ. Բարսեղեան, որոնք եղբօր մը պէս կուլային:

Երբ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ դազաղը վար կը դրուի, յաջորդաբար դամբանականներ կը կարդան՝ Եդ. Գօլանճեան, որ Մեծարենցը կը նկատէ Կեանքի ու Արեւի երգիչ՝ ճշմարիտ բանաստեղծ մը. Լ. Էսանանեան, յուզիչ բերթուած մը «Բոյնեան Զրկուած» խորագրով. իսկ կեդրոնականի նոյն տարւոյ ընթացաւարտներու կողմէ՝ Ա. Գրքըճեան:

Թափորը իր ճամբան կը շարունակէ դպիրներու յուզիչ երգեցողութեան հետ. մաս մը յուզարկւորներ կը հետեւին դազաղին մինչեւ Պալքըլըի գերեզմանատունը, ուր ծառի մը հովանիին տակ Մեծատուրեանց դամբարանին մէջ կ'ամփոփեն բանաստեղծին մարմինը: Գոցուած հողակոյտին վրայ, Ե. Շահէն, ողբերգակ տրուեստագէտի իր շեշտովն ու արտայայտութեամբը կը կարդայ հակիրճ դամբանական մը՝ բանաստեղծ Գր. Եսայեանի կողմէ գրուած:

ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

որոնք ընտանեօք խմբուած՝ դուրս
կը մնան ՄԵԾԱՐԵՆՏԻ երկու
գործերէն, անոնց հրատարակութե-
ան հոգը գրուած ըլլալով:

ԱՐԴԻ ՄԱՐԴՈՒՆ ՀԱՅՐ ՄԵՐԸ

ՏՈ՛ՒՐ ԻՆՄԻ, Տէ՛Ր...

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
ծաղիկներու պէս զայն ժողկեմ համբուս վրան՝
նայուածքներուն մէջ ամէնուն և ամէն օր :

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
և ես հանգոյն երփնալուցկի վառող մանկան՝
զայն գուռածպիտ տեսնեմ ուրիշ դէմքի մը վրան :

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
զանգակներո՛ւ պէս զայն կախեմ ամէն դրբան՝
ու զերթ նսրօտ ամէն դրբան զայն պըսակեմ :

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
հրապներու պէս զայն բոցեմ բազմաստեղներան՝
խաւարին մէջ ամէն երգ ու խրճիթներու :

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
զայն սրբասաց իմ հողեակիս ընեմ խորան՝
զայն իմ մտքիս ծըխեմ՝ զերթ խունկ բազմաբուրեան :

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր ուրախութիւնն անանձնական .
ու չըլլա՛յ որ ուրիշներու կոծն ու կական
խեղդել ուղեմ ջրովէ՛ծին մէջ դափիս ձայնին :

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
ու չըլլա՛յ որ ծափիս ձայնին երգը՝ գու՛ժկան
եսիս սենե՛ակն ունենայ՝ ցո՛ւրտ առանձնաբան :

Տճւր ինծի, Տէ՛ր ուրախութիւնն անանձնական .
ու սեղանիս վըրայ գրուած մէ՛ն մի նըրկան՝
զոյգ մը խինդե՛ր գէթ ունենայ թող խաշանիչ :

Տճւր ինծի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
ու բողոքեմ զայն սրտիս ժայռին՝ իբրեւ մական՝
որ բղխեցնէ ջուրն աներկմիտ երանութեան :

Տո՛ւր ինծի, Տէ՛ր, ուախութիւնն անանձնական՝
զայն ջուրերուն վըրայ ձըղեմ իբրեւ ուղկան,
զայն իբր արօր ակօսներու՞ն ձըղեմ վըրան :

Տճւր ինծի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
զայն իբրեւ անձրեւ ցօղեմ ամէ՛ն զաշտի վըրան,
զայն իբրեւ արեւ բաշխեմ ամէ՛ն հորիզոնի :

Տճւր ինծի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական .
զայն ընդգրկած՝ իտէալի՛ն ըլլամ որական .
զայն լատտ ըրած ես Լոյսերու նաւորդն ըլլամ :

Տճւր ինծի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական՝
ժողվե՛լ՝ հողւոյն մէջ ծերերուն, կոյսին, մանկան,
պարզ մարդերուն՝ գեղջուկներուն ու բանօրին :

Տճւր ինծի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական՝
ժողվե՛լ՝ հողւոյն մէջ ամէ՛նուն, համայնական
հողւոյն ամէ՛ն մասնիկներուն մէջ՝ ամէ՛ն ժամ :

Ճամբաներէն, ու գետերէն, ու զաշտերէն .
անտառներէն, ու լեռներէն, ու ձորերէն .
տանիքներէն, ու տուներէն ու դուռերէն՝

Տճւր ինծի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական :

Թ Ղ Թ Ի Կ Ը

Անտառ գիշերն՝ անոյշ, մեղր ու կաթի պէս՝
խուցէն ներս է հոսեր արծաթ ծորակով .
այծառերեւին շուլլուեր է որմէն վե՛ր՝
պատուհանէն ներս նայելու ըզձանքով .
իր տարփանքը բոյր՝ հովիկին պինդ փարած՝
կ'երթայ մինչեւ շուքին տնկիւնը լըճակ՝
ուր ծաղկահեր գլխով ազջիկն ըսպիտակ .
մահիճին մէջ ընկողմանած՝ աչքը բաց՝
ձեռքը թուղթին՝ թուղթը սրտին՝ կ'երազէ . . .

Տա՛ք է , մէկ կողմ կը նետէ շուտ իր վերմակ .
ու կը հանէ շապիկն ու՛ զազջ ու ճերմակ .
ու կը կայնի հոն , հերարձակ , հոլանի ,
հայլիին դէմ ձեռքն ըստինքին , երազո՛ւն ,
ինչպէս բոց մը , ինչպէս խուրձ մը ցորենի .
թղթիկին պէս հայլիին քաղցր է լեզուն . . .
թղթիկին՝ զոր դեռ իր կուրծքէն չէ՛ բաժնած
Զոր գոց գիտէ՛ , զոր սրտին մէջ է զբրած :

Ու կը սահի ճիւղ մը վարսքէն մետաքսէ ,
իր ծիծերուն մինչեւ ծմակը շուշան .
ու պտկունքներն հեշտութիւնով կը սարսուան
ու թղթիկը իր բոց բառերը կ'ըսէ .
իր տառերը կը տրտփէ մութին մէջ . . .
եւ հաճոյիկ , անո՛յշ , բարի՛ լուսինկան
վարազոյրէն շողիկ մը ներս կը խրկէ՛
որ շեշտ կ'իյնայ ձեռքերուն մէջ ազջկան
լուսաւորել թղթիկն որ դեռ կը հծծէ . . . :

Խ Ե Ն Թ Ե Ր

Ա.

Մթնշաղին բոցերուն մէջ երփնազոյն,
երկու ձեռքը կը կարկատէ, եւ խեղոյն
կ'ուզէ բռնել՝ հասկերուն վրայ ցորենի՝
փախչող լոյսին թռչնակները ծիրանի:

Կ'ուզէ թրջել ճակատն՝ ինչո՞վ բոցարծարծ՝
ճերմակ թռչնիկ ծփանքներուն վրայ ծովուն.
Վարագի պէս կը խոյանայ վրդովուն՝
բայց մօր գի՛րկն է որ կը բանտէ զինքն յանկարծ:

Խե՛նթն է, կ'ըսեն, անխի՛ղճ դու՛թով, եւ հանգոյն
ասուպներու՝ իրենց խոկին կը դառնան.
հորիզոնի դալկութեան մը պէս սո՛գոյն՝
մայրն անդո՛սով կուլայ պտուղն իր զարնան:

Մայրը կուլայ երջանկութիւնն իր զաւկին.
ու կը կարծէ փուշեր ժողովել, ուր վարդեր,
արձակունակ ծաղիկներու քաղցրագին
եղեմներ նոր՝ տըղուն անուրջն է զըտեր:

Տըղուն՝ որ գո՛հ փակեց թևերն ու կարծես
կը հաւատայ անհունութիւն մը գրկելու
Կ'ուզէ մինակ ըլլալ. վազել՝ անարգել
անբջական ինչ՝ կոյսի մը ոսկեզէս...

Ու ջուրերուն եզրը կեցած, երբեմն ալ,
երկա՛ր տատեն, կը բաղձայ հոն մենանալ,
մթնշաղին բոցերուն մէջ վարդագոյն,
երկու թևը պարզած՝ խաչի մը հանգոյն:

Յա՛հ՝ որուն ցաւն ու ըստուերնեքը դորդոյն
կ'անդրադառնան՝ ինչպէս մըռայլ ուրուական՝
լուրթ ջուրերուն վրայ ծով հողւոյն մայրական,
մթնշաղին բոցերուն մէջ վարդագոյն :

Բ.

Մութնուլուսուն պատըշգամին վըրայ է .
եղեամբն վրայ , սաքը բոպիկ , գլուխը բաց .
սըրինգ մ'անտես իր շուրթերուն է հըպած ,
և ջուրերու թոյլ շրշիւնին կ'ունկնդրէ :

Պի՛շ կը նայի ծովէն անդին , լըջացած
հորիզոնին . կը կարծէ ին՛ք կերպեր է ,
իր անանուն սրինգով՝ բոլոր դաշն ու ցած
ձայնաշարը՝ զոր սիւքն հեղիկ կը բերէ :

Մեծ , ճշմարիտ ու նախնական այդ ձայնով
— իր նըւագով — ախ՛նքան կ'ըլլայ ինք գինով ,
որ կը պատէ գրկած արևը ծագող :

Բայց առաջին նայուածքներէն , ինչպէս գող ,
ներս կը սուբայ ընդոստ խուցէն . իր շուրջի
մարդաձայնէն ինքզինքն յիշած՝ կը փախչի՛ :

Գ.

Դեռ կը սպասէ՛ , մտքին մութին մէջ դաժան ,
զոր ցանցեր է շրջուն թալուկն անդուղին .
կ'ուզէ նայիլ անգ՛ամ մըն ալ իր չորսդին ,
քաղցրութիւններն արդեօք կուգան , ա՛հ , կուգան :—

Համակրութեան պզտիկ բառ մը մեղրանոյշ ,
պզտիկ ճըրագ մը գորովի բոցարծարծ՝
որ նշմարել տայ խաւարին մէջ յանկարծ
հին սիրական ուղին , հող չէ՛ , այսքան ուշ . . .

Դեռ կը սպասէ՞, մտքին մութին մէջ, դաժան
քարշեպին վրայ . վարէն մըթար ջուրերուն
դինք կը կարթէ շարժող տեսիլն ուրուական
վարէն՞, մըռայլ տարփի ձայներ կը վրժան... :

Փնտուեցէ՛ք այս տրդան, ու՞ր էք, ով սուրբեր.
Թողէ՛ք անկիւնն՝ ամուլ ձեր գութն ու մատեան.
Աստուածն ան է, ան՝ որ արցունք է սրբեր,
ան՝, քաղցրութիւն, գոնէ շի՛թ մը քաղցրութեան :

Դեռ կը սպասէ՞, մտքին մութին մէջ դաժան,
նըչոյլներու՞ն դեռ՝ սիրաշարժ շրթունքին,
դեռ սիրածագ բոցին՝ աչքի մը անգին...
Դեռ կեանք կ'ուզէ, անոնք Մա՛հն իր կը կարդան :

Սև լաթի մը պէս կը նետեն երեսին
«Իննթ» բառն անհուն. բառ անգորով ու դաժան,
ու կը դառնան ապրիլ իրենց կեանքն ոսին,
սև եղբայր մը մատնած ցաւին անբաժան :

Դեռ կը սպասէ՞ պզտիկ բառ մը մեղրանոյշ,
դեռ կը սպասէ՞ որ խաւարին մէջ յանկարծ
դեռ կը սպասէ՞ գորովանքի ճրագն արծարծ
հին սիրական ուղին ցոյց տան, ա՛յսքան ուշ... :

S T U H L

Երբեմն ամպոտ երկինք մը՝ շուտ կը պարզուի,
ու լեզակի լիճ մը կ'ըլլայ՝
հոգւոյս շլացիկ ծովուն զիմաց :
Եւ իրարու կը ժպտին
լիճն այն լեզակ ու ծովն հոգւոյս,
քոյր ծաղիկներ աներկրային՝
զոր մերթ հովի հոսանք մը կոյս՝
անզսպելի ինչպէս այլք զորովի՝
կը խոնարհէ իրարու դէմ :

Ու լիճին վրայ կապոյտի
կը բողբոջի յանկարծ կղզեակ մը բուստէ,
ու կղզեակին վրայ երփներփուն
ամպիկ մըն ալ կը ցայտէ,
անրջածին ամէն զոյնով կը ժպտի,
ծաղիկ կ'ըլլայ, թռչուն կ'ըլլայ, նայուածք ու ժպիտ

Ու շիկնոտ Իդնս ալ, — թիթեռնիկ բոցաթև, —
կը թռչտի ծաղկաստանին մէջ սրտիդ :
Ու գունազեղ ամպին ետեւ
բուստ կղզեակին վրայ ծրփուն
չքնազական, կ'երեւնաս դուն :

Ու տեղական ձեւեր կ'առնէ դէմքդ համբուն .
մազերդ անթօշ նարկիզ կ'ըլլան,
ճակատըդ՝ ձիւն կատարներուն
զոր վարդազնեց արփն իրիկուան .
եւ աչքերդ կ'ըլլան զոյգ մը ծառուղիների՝
ուր կը ճչէ թռչնակն արձակ ու ճռուողուն
իմ խայտանքիս ու շուրթերդ ալ՝
տակեզօժ եզրը բաժակին
ուր կը հակին
Վարդ ու հարսնուկ, կակաչ, նարդոս զարնանածաղիկ,
նուսուֆար

Ս Ի Ր Ե Ր Գ

Զիւնին վրայէն կ'երթաս, արե՛ւ ձիւնածաղիկ,
քայլիդ չափն է կոչնակին ձայնը ժամուն,
չուրջդ է ծիածան, օ՛հ, առարւան այս ժամո՛ւն,
սիրտդ՝ ուխտադիր սրբութեան մը խաղաղիկ:

Զիւնին վրայէն կ'երթաս, արե՛ւ ձիւնածաղիկ,
մեջելով ունկն իվար աղօթքդ անծանօթ,
ու շփելով շուրթիս սիւք մք միւսոնհոս:
Հիմայ կ'երգեն, օ՛հ, «Զարթի՛ք փառք իմ զարթի՛ք...»

Զիւնին վրայէն կ'երթաս, արե՛ւ ձիւնածաղիկ,
կ'երթաս, օ՛վ կոյս, ձիւնին վրայէն իմ սրտիս,
յօրինելով դունեան կայծեր ու աստղի՛կ.
Իմ տաղարանս՝ ուր դուն կ'երգես, կը ժպտիս:

Ա. ՄԱՄՈՒԼ 1908 թ. 9 (Փետ. 27)

ԻՐԻԿՆԱՎԵՐՋ

Յը ցնծայ ուտն ալեակին հետ,
ճարճատելով ճիշ մը զըւարթ,
զի կը սփռէ հարսն արփաւէտ՝
համայնին վրայ՝ մազերն իր վարդ։

Յը ցնծայ՝ ուտն ալեակին հետ,
երբ կանգ կ'առնէ կոյսին նաւակ.
ու բզզալով՝ զուրն ու նըւագ՝
կ'երթան հոգւոյն այն ծաղկաւէտ։

Յը ցնծայ՝ ուտն ալեակին հետ,
— օղն է քաղցրի՛կ զերթ մանանայ, —
երկուքին վրայ երբ կը բանայ՝
լուսնի աղեղն արծաթ իր նետ...։

Ա. ՄԱՄՈՒԼ, 1908 (18 Մարտ) Թ. 12

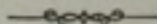
Ս Ի Ր Ե Ր Գ

Երբ կը մեկնիմ ես քու քովէդ,
կ'ըլլամ շիկնտա ու թրվրտուն՝
ինչպէս կ'ըլլայ՝ բուրումնաւէտ
վարդենիքէն անցնող առուն :

Եւ ջուրին պէս այն թրվրտուն,
քու նախընծայ գրկանքիդ հետ,
մոլորելով կ'ըլլայ անհետ՝
գետ հողոյդ մէջ, սրտիս առուն :

Ու գետին պէս՝ սրտիս առուն
կը տանիս քու մահուան համբէդ,
զարնելով զայն մերթ ծաղկաւէտ
ափունքներուն մերթ քարերուն :

Ա. ՄԱՄՈՒՆ, 1908 թ. 14

ԽՈՒՆԿ ԵՒ ԱՐՑՈՒՆՔ

Շիթ մ'արցունքով՝ կաթիլ մը խունկ
սրբանօթին մէջ կը ցանէ
մայրս՝ որ կ'անցնի անտես դռնէ,
եւ երջանիկ կը դընէ ունկ

անդրաշխարհէն եկող ձայնին :
Աչքերուն՝ որ զինք կը դիտեն
կիրակմուտքի խունկին ատեն՝
ձեռքն անընդհատ կու տայ խա՛չն հին :

Եւ ամէնուն կու տայ բաժին՝
ծուխէն ծաղիկ մը ծափելի :
Ու ցայդամուտն է հայելի՝
ուր կը ցոլայ բոցն աշխուժին՝

լուսահողի զուարթուններուն՝

[*] զորս արբեցուց այս իրիկուն
չարաթօրեայ խունկն ու արցունք :

Մայրս ալեւոր չոքեր է ծու՛նկ...

Ա ՄԱՄՈՒՂ. 1908 (24 Յնս.) Թ. 26.

[*] Ժողովրդական հաստալիք մը կ'ըսէ բէ կիրակմուտքի տնային խնկարկուրեանց միջոցին, «լուսեղէներ»ը իրենց սիրելիներուն կայքերը կ'երբան, ակնկալու աչքերով, ստանալու իրենց ընծայուած խունկն ու արցունքը, կամ յուսավրեպ, գլխիկոր ե՛տ դառնալու համար...: Ժողովրդական հաստալիքը կ'ըսէ բէ յիշատակը կը վերապրեցնէ հոգիները: Եւ ի՞նչ աւելի յիշատակելի յիշատակարան՝ քան աստղաշիբ աստուածատուր արցունքն ու հոգեպարար վերամբարձ խունկը:

Կ Ա Ղ Ը

Նոր պաղեր է լիալուսնակը բուստէ,
որ կ'ընկզմէ, մէջն իր շառայլ անդոհին,
կապոյտներով պատարուն կաղ մանկունին՝
որ մարզին վրայ թռչնիկի պէս կ'ոստոստէ :

Թռչնիկի պէս կ'առնէ թեւթափն իր ուժգին,
կ'ըլլայ ծաղիկ կախուած անտես մէկ սատէ,
— մատն անծանօթ՝ արարչութեան մը ձեռքին՝
որ համաշափ քայլերն անոր կը շեշտէ :

Շուտ, կորագիծ քայլերն անոր կշռական.
Ի՞նչ դաշնաւոր չափակցութիւն, ուր կու գան
թռչունին սլացքն ու ջրվէժի մէջ վայրէջ :

Եւ անծանօթ գրքի մը դերթ անծայր էջ,
մարզն՝ երկիւղած՝ ու լսնազօծ ու կանաչ՝
պահեց աղջկան քայլին դրոշմն անծանաչ :

ԽՈՒԼԸ

Շուրթի վարդին վերայ կ'աննէ ընդմիշտ թառ,
իր նայուածքին մեղուն՝ տարփոտ, հեւ ի հեւ,
օ՛հ, շարժում մը որ ընտանի ձեւը տար,
որ մեղքը տար բառին ծանօթ: Ու թեթեւ

ու փախըստեայ փրսփսո՛ւք մը՝ մերթ օտար
ու անսովոր ձայնի մ'ըլլար կշռոյթ՝ և
օ՛հ, հնչական լրսերութեան, անվրթար
պայծառ բոպէն ծընէր, մանկի՛կ բոցաթեւ:

Բայց լրութիւն, շուրթ-ձաղիկն է աննեկտար,
լրսելիքն ալ չունի հնչիւնն անսովոր,
կը թեւածէ լսկ անուրջին բոցը՝ որ

մերթ մեղուածիր իր աչքերէն կը խայտար,
և հողիին մէջ սուղելով, հողեթով
կը բերէ բոցն՝ ըզձայի բառը փութով:

Հ Ա Մ Ր Ը

Պիտի հծծէր անհուն բառն իր տարիանքին,
աղբիւրին քով, աղջիկներու սկանջին.
բայց անհունը գէթ չըլլար վա՛նկ մը չնչին.
ջուրն՝ իրեն տեղ՝ կ'երկնէ սիրերգն այդ անդին:

Իր խո՛կն է ծներ բառն՝ որ հծծիւնն է սիւքին,
Ջուրին կարկաչն, հովին մրմուռն իսկ վերջին,
անհունօրէն քաղցրազրւարճ և ուժգին՝
սլացիկ թեւն են իր մեղեգի անուրջին:

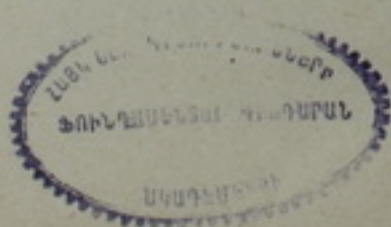
Պիտի ըսէր, ա՛հ ամէնն ալ, ամէ՛նն ալ...
բայց չէ՛ կերպեր տակաւին բառն առաջին.
քանզի կ'ըզձայ անհունին մէջ միշտ մընալ,

քանզի բնութիւնն ալ՝ պարզ ու մեծ՝ միշտ կ'ըսէ,
մի՛շտ կ'ողորէ, մէջն երգեցիկ իր շունչին՝
մտքին վանկերն, հողւոյն նըւագը լոյսէ:

1907 Օգոստոս

ՏԱՐԵՑՈՅՑ (Նշան Պապիկեանի) Դ. Տարի 1908.

Վ. Ն Ր Ջ

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ 15 վարեն Գ. սող 1908 ին՝ պիտի ըլլայ 1903ին

> 18 > Գ. > 1909 բցո՛իկ. ք. Գ. պիտի ըլլայ 1908 բցո՛իկ. ք. Ա.

Էջ 31 վարեն Գ. սող *Le livre* պիտի ըլլայ *Le livre*

2p'

A^{II}
48526

Գինն է 50 Դևկն.

Արսասահմանի համար ԿԷՍ Տոլար
